

ὁ Θεοτόκης ἀπὸ παντὸς ἄλλου, ἡμέρας τε πολλὰς καὶ νύκτας ὄλας περὶ Θεο-
τίου» κατηνάλωσε. Δυστυχῶς καὶ ἡ δευτέρα αὕτη προσπάθεια τοῦ Βουλευσμᾶ
ἔσχε τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν πρώτην τύχην. Οὐδεμία νύξις γίνεται ὄχι μόνον εἰς
τὰς ἐν συνεχείᾳ ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεοτόκην ἀποσταλείσας ἐπιστολάς, ἀλλὰ
καὶ εἰς οὐδεμίαν ἑτέραν πρὸς οἰονδήποτε πρόσωπον.

β. Τὰ περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Κανονικοῦ» τοῦ Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου

Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσσαμεν, ὁ Βουλευσμᾶς ἰδιαίτερος ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν
ἐκδοσιν «Κανονικοῦ», διότι ἐθεώρει τοῦτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ διὰ τὴν εὐρυ-
θμον λειτουργίᾳ τῆς Ἐκκλησίας. Ὅτε ἀντελήφθη ὅτι δὲν ὑφίστατο δυνατότης
ἐκδόσεως τοῦ συνταχθέντος ὑπ' αὐτοῦ «Κανονικοῦ», ἐπεδόθη δι' ὄλων αὐτοῦ
τῶν δυνάμεων εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τρόπου διορθώσεως καὶ ἐκδόσεως τοῦ «Κανο-
νικοῦ» τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου¹. Μετὰ τοῦ Νεοφύτου συνεδέετο στενῶς
ὁ Βουλευσμᾶς, συνεργασθεὶς εἰς πλείστας ἕσας περιπτώσεις μετ' αὐτοῦ. Μία
ἐκ τῶν κυριωτέρων περιπτώσεων ὑπῆρξεν ἡ διόρθωσις ἐκ μέρους τοῦ Βουλευσμᾶ
τοῦ «Κανονικοῦ» τοῦ Νεοφύτου. Τοῦτο συνέβη τὸ ἔτος 1782, ὅτε ὁ Βουλευσμᾶς
εὐρίσκετο ἐν Βουκουρεστίῳ, ἐνθα διέμενον ἐν προβεβηκυῖα ἡλικίᾳ ὁ Νεόφυτος.
Τότε ἐδόθη εἰς τὸν Βουλευσμᾶν ὑπὸ τοῦ Νεοφύτου αἰτῆ παρ' αὐτοῦ πονηθεῖσα...
βίβλος, ἵνα πρότερον ἀνακριθεῖσα καὶ διαιρεθεῖσα καὶ πίναξιν, ὡς εἰκόσ, ὑπο-
θετικοῖς καταστρωθεῖσα ἴδη ὕστερον τὸ τοῦ τύπου φῶς². Ὁ Βουλευσμᾶς ἐκρά-
τησε τὴν «Κανονικὴν βίβλον» τοῦ Νεοφύτου ἐπὶ ἕξ ὀλοκλήρους μῆνας³, κατὰ
τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων «ἀνακρίνας αὐτὴν ἐν πολλοῖς ἀσύμφωνον εὗρεν αὐ-
τὴν», ὡς ἔγραφε⁴, «ταῖς πατρικαῖς ἡμῶν παραδόσεσιν». Ὡς ἐκ τούτου προέβη
εἰς τὰς δεούσας διορθώσεις, ὑποσημειώσας τὰ μὴ συνάδοντα ζητήματα τοῦ
βιβλίου πρὸς τὰς πατερικὰς παραδόσεις. Κατόπιν προέτρεψε τὸν Νεόφυτον νὰ
ἀποκαθάρῃ τὸ βιβλίον καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκδοσιν αὐτοῦ. Ὁ Νεό-
φυτος ὁμῶς «τὸ γῆρας διὰ τὴν ἀνακάθαρσιν προβαλλόμενος, ἀφῆκεν αὐτὴν εἰς
τὴν κρίσιν τῆς Ἐκκλησίας», ἀφοῦ ἐσημείωσε διορθώσεις τινὰς ἐν τοῖς περι-
θωρίοις τοῦ βιβλίου, βιασθεὶς ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ ἢ μᾶλλον, ὡς ἐτόνιζεν οὗτος,

1. Περὶ τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, τοῦ γνωστοῦ ὡς Νεοφύτου Πελοποννησίου, τοῦ
ἀπὸ τῆς Ἑβραίων, βλ. Γ. Ζαβίρα, ἔργ. μν., σ. 484 - 486, Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ φιλολογία, σ.
510 - 512, Τρ. Ἐθναγγελίδου, ἔργ. μν., τόμ. 2ος, σ. 398.

2. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Νικόλαον Μαυρογένην, ἡγεμόνα πάσης Οὐγγροβλαχίας, κῶδ.
6020 (513), σ. 403 - 407.

3. Αὐτόθι, σ. 404, καὶ 18ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, κῶδ. 6020 (513), σ. 401.

4. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Νικόλαον Μαυρογένην, ἡγεμόνα Οὐγγροβλαχίας, ἐνθ' ἀνωτ.,
σ. 404.

ὕπὸ τῆς ἀληθείας¹. Ἐν τῷ μεταξύ συνέβη ὁ θάνατος τοῦ Νεοφύτου² καὶ οὕτω δὲν ἐγένοντο αἱ δέουσαι καὶ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Βουλευσμᾶ διορθώσεις. Ἐκτοτε ἤρχισεν ἐπίμονος ἀγὼν τοῦ Βουλευσμᾶ, διὰ νὰ περιέλθουν εἰς χεῖρας αὐτοῦ τὰ χειρόγραφα τοῦ Νεοφύτου, ἵνα δυνηθῇ ὁ ἴδιος νὰ διορθώσῃ ταῦτα καὶ τῇ βοήθειᾳ σημαινόντων προσώπων, φίλα πρὸς αὐτὸν διακειμένων, νὰ προβῇ κατόπιν εἰς τὴν ἐκδοσὶν αὐτῶν. Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου ἐσκεφθῆ ὅτι ἦτο ἀπαραίτητον νὰ μεταβῇ εἰς Βουκουρέστιον, ἐνθα, ὡς ἐνόμιζεν, εὐκόλως θὰ περιήρχοντο εἰς χεῖρας του τὰ χειρόγραφα. Διὰ τοῦτο προητοίμασε τὴν εἰς Βουκουρέστιον μετάβασίν του διὰ τοῦ διδασκάλου Λάμπρου Φωτιάδου. Πρὸς τοῦτον ἀπέστειλεν ἐπιστολὴν³ ἐνημερωτικὴν περὶ τῆς ἐπικειμένης μεταβάσεώς του εἰς Βουκουρέστιον, ὡς καὶ τοῦ δι' αὐτῆς ἐπιδιωχθησομένου σκοποῦ. Ἐπιπλέον ἐζητεῖ παρὰ τοῦ Φωτιάδου, ὅπως μεριμνήσῃ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν παραδόσεως εἰς αὐτὸν τῶν χειρογράφων, ἐξευρέσεως καταλλήλου καταλύματος, ἤτοι «ἐκτός τῆς σχολῆς καὶ πάσης ἄλλης μονῆς», «αἰδίου τε καὶ ἡσύχου», ὡς καὶ παροχῆς «τῶν πρὸς χρεῖαν δεομένων ἐπὶ τούτοις αὐτάρκως τοῦ ἐπιβαροῦς [αὐτοῦ] καὶ κακοήθους σαρκίου». Ἡ ἐξασφάλισις τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ὅτι δὲν ἐξήρτᾶτο μόνον καὶ κυρίως ἐκ τοῦ Φωτιάδου, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνος Δημητρίου Γλίκα καὶ τοῦ διδασκάλου Ἀμβροσίου, δι' ὃ καὶ ὁ Βουλευσμᾶς προέτρεπε τὸν Φωτιάδην διὰ τῆς ἐπιστολῆς του νὰ καταστήσῃ γνωστὰς τὰς ἐπιθυμίας του εἰς τὰ προμνησθέντα πρόσωπα καὶ νὰ κοινοποιήσῃ κατόπιν εἰς αὐτὸν τὸ ἐκ τῶν ἐπαφῶν αὐτοῦ ἀποτέλεσμα. Ποῖαν ἀπάντησιν ἔλαβε, δὲν γνωρίζομεν. Πάντως συμπεραίνομεν ὅτι αὕτη ὑπῆρξε μᾶλλον ἀρνητικὴ, διότι οὐδόλως δικαιολογεῖται ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ τόσον καλῶς προπαρασκευασθέντος ταξιδίου του διὰ Βουκουρέστιον καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀναχώρησις αὐτοῦ διὰ τὴν Ρωσσίαν.

Ἀργότερον, ὅτε ὁ Βουλευσμᾶς κατὰ τὸ ἔτος 1786 ἐγκατεστάθη ἐν Κωνσταντινουπόλει, παρατηροῦμεν ὅτι ἡσχολήθη καὶ πάλιν περὶ τὸ αὐτὸ θέμα. Ἐν πρῶτοις κατέστησε γνωστὸν εἰς μὲν τὸν φίλον του Διονύσιον, ἐπίσκοπον Ἀυ-

1. Αὐτόθι.

2. Τὸ θέμα τοῦ θανάτου τοῦ Νεοφύτου ἀπησχόλησε τὸν Β. Ψευτογκᾶν, ἐργ. μν., σ. 197. Ὁ συγγραφεὺς ἀσφαλῶς ἐκ παραδρομῆς σημειώνει τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Γ. Ζαβίρα ἔτος θανάτου, ἤτοι τὸ 1780, ὡς 1781, ἐνῶ ὀρθῶς διατυπώνει τὴν γνώμην ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ὁ Νεόφυτος νὰ ἀπέθανε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Κατόπιν ὑπολογισμῶν, ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων στοιχείων, τοποθετεῖ χρονικῶς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἀμετὰ τὸ ἔτος 1784/85». Ἐκ στοιχείων προκυπτόντων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ, καθορίζομεν ἀκριβέστερον πῶς τὸ χρονικὸν διάστημα τοῦτο. Ἡ τελευταία διασωθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ Βουλευσμᾶ πρὸς τὸν Νεόφυτον φέρει ἡμερομηνίαν 17 Ἰουνίου 1783, βλ. κώδ. 6020 (513), σ. 259. Ἐν τῇ 3ῃ ἐπιστολῇ πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, ἣτις φέρει ἡμερομηνίαν 22 Ἰουλίου 1785, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Νεοφύτου. Οὕτω τὰ χρονικὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔδει νὰ συνέβῃ ὁ θάνατος τοῦ ἀνδρός, εἶναι: θέρους τοῦ 1783 μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1785.

3. 2α ἐπιστολὴ πρὸς Λάμπρον Φωτιάδην, κώδ. 6020 (513), σ. 325-326.

τζᾶς, ὅτι ἡ βίβλος τοῦ Νεοφύτου δὲν ἐξεδόθη¹, εἰς δὲ τὸν Χρῦσανθον ὅτι δὲν ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ, ὡς οὗτος ἠλπίζε, τὰ χειρόγραφα τοῦ «Κανονικοῦ» τοῦ Νεοφύτου². Κατόπιν ἐπέδειξεν ἐνδιαφέρον ἀποδυθεὶς εἰς ἓνα πλήρη ζωτικότητος ἀγῶνα, χαρακτηριστικὸν τῆς ἰδιοσυγκρασίας αὐτοῦ, διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ «Κανονικοῦ» τοῦ Νεοφύτου. Προέβη εἰς παραστάσεις παρὰ τῷ πατριάρχῃ³, ἀπηυθύνθη πρὸς τὸν ἡγεμόνα Βλαχίας Νικόλαον Μαυρογένους⁴, ὑποβαλὼν συγχρόνως παρακλήσεις περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος εἰς τὴν Δόμνην, ἥτοι τὴν σύζυγον τοῦ ἡγεμόνος, ὡς καὶ εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ ἡγεμόνος Στέφανον, τὸν διατελέσαντα ἀργότερον καὶ ἐπανειλημμένως μέγαν διερμηνέα τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου καὶ Λογοθέτην τῆς Ἐκκλησίας. Καίτοι αἱ προσπάθειαι αὗται τοῦ Βουλευσμᾶ ἀπέβησαν ἀκαρποί, ἐν τούτοις ἐκ τῆς διαμειφθείσης ἀλληλογραφίας περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διεσώθησαν πολῦτιμοι πληροφοροὶ περὶ τῆς τύχης τῶν χειρογράφων τοῦ «Κανονικοῦ» τοῦ Νεοφύτου.

Τὸ «Κανονικόν» τοῦ Νεοφύτου εὕρισκετο ἐν τῇ σχολῇ Ἰασίου⁵, ἐνθα ὁ Νεοφύτος διέμενε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ὡς ἔφορος αὐτῆς, «γηρονομίας καὶ μόνης ἕνεκα». Περὶ τὰ τέλη ὁμοίως τῆς ἡγεμονίας τοῦ προκατόχου τοῦ Νικολάου Μαυρογένους, ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τουτέστι τοῦ Μιχαὴλ Βοεβόδα, ὁ ἅγιος Ρεμνίων Φιλάρετος ἔλαβεν ἀντίγραφον τοῦ παρὰ τῇ σχολῇ ἐναποτεθέντος χειρογράφου «εἰς χρῆσιν». Οὕτω τὸ πρωτότυπον χειρόγραφον ὑφίστατο ἐν τῇ σχολῇ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν πάντοτε τοῦ Βουλευσμᾶ, καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Νικολάου Μαυρογένους. Ἀψευδεῖς μάρτυρες τοῦ γεγονότος τούτου ἦσαν «ὁ ἱερολογιώτατος διδάσκαλος Ἀμβρόσιος Πάμπερις, ὁ ἔλλογιμώτατος διδάσκαλος Λάμπρος [Φωτιάδης] τοῦ εὐγενεστάτου ἀρχαντος τοῦ Μανωλάκη τοῦ Μπραγκοβάνου⁶, ὁ λογιώτατος Κωνσταντῖνος ὁ Ἰωαννινίτης⁷ καὶ ὁ

1. Βλ. 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Διονύσιον Λυτζᾶς, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 382.

2. Βλ. 18ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 400.

3. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τοῦ πατριάρχου Προκοπίου, ὅστις ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1785 μέχρι τοῦ 1789. Ὁ πατριάρχης, ὡς δυσχυρίζετο ὁ Βουλευσμᾶς, «ἀπαξ καὶ δις» ἀποταθεὶς πρὸς τὸν ἡγεμόνα «τὴν περὶ τῆς βίβλου ἰκασίαν πεποίηκε».

4. Ἡ ἐπιστολὴ εὔρηται ἐν τῷ κώδ. 6020 (513), σ. 403 - 407.

5. Πρβλ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, ἀριθμ. χειρ. 424, 11, τόμ. Α', σ. 419.

6. Ὁ Μανωλάκης τοῦ Μπραγκοβάνου ἀσφαλῶς ἀνήκεν εἰς οἰκογένειαν Ρουμάνων, τὰ μέλη τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι ἔλαβον τὴν παρὰ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς Ἰασίου παρεχομένην μόρφωσιν. Πρβλ. Γ. Νερουλοῦ, ἔργ. μν., σ. 76.

7. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Καραϊωάννου, τὸν ὁποῖον ὁ Μ. Γεδεών ταυτίζει πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Ἰωαννίτην. Σημειωτέον ὅτι ἕτερος Κωνσταντῖνος, πλὴν τοῦ Ἰατροπούλου, δὲν ἀναφέρεται, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, διδάξας ἐν Ἰασίῳ. Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Κωνσταντῖνος μνημονεύεται καὶ ὡς Καραγιάννης, βλ. Τρ. Εὐαγγελίδου, ἔργ. μν., τόμ. 2ος, σ. 399, ἢ Καρὰ Ἰωάννης, βλ. Γ. Ζαβίρα, ἔργ. μν., σ. 399.

ἐξ αὐτῆς τῆς ἰδιοχείρου ἀντιγράφου», ὡς καὶ ὁ παραλαβὼν καὶ «διακρατῶν»¹ τὸ ἀντίγραφον «Θεοφιλέστατος Ρεμνίων». Ὁ Βουλευσμᾶς ἀνέφερε² καὶ ἑτέρους «τῶν εὐγενῶν ἀνδρῶν καὶ ἱερῶν παμπόλλους», οἱ ὅποιοι ἠδύναντο τὴν αὐτὴν μαρτυρίαν νὰ παράσχουν³.

Ὁ Βουλευσμᾶς ἐπεθύμει νὰ ἀποκτήσῃ οὐχὶ τὸ πρωτότυπον τοῦ χειρογράφου, ἀλλὰ τὸ παρὰ τῷ Φιλαρέτῳ ἀντίγραφον, ὅπερ ἠδύνατο νὰ ἐκδώσῃ, ἀφοῦ προηγουμένως προέβαινε, διὰ τῶν παρ' αὐτῷ τηρουμένων σημειώσεων τῆς «ἀνακρίσεως» εἰς τὴν «τελειωτέραν διαίτησιν καὶ ἀνάκρισιν, ἵνα μὴ τινες εἰς πολλὰ ἐμπέσωσι τῶν ἀτόπων», ἐφ' ὅσον τοῦτο θὰ παρέμενε «ἀδιδάκτον»⁴. Καὶ αἱ τελευταῖαι αὗται προσπάθειαι τοῦ Βουλευσμᾶ δὲν ἐτελεσφόρησαν. Ἦτο, φαίνεται, πολὺ ἐνωρὶς νὰ ἀπαιτῆ τις κατανόησιν εἰς τοὺς ἐπιδιωκομένους ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ σκοποὺς διὰ τοῦ ἀναληφθέντος ὑπ' αὐτοῦ ἔργου. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἐποχῆς του — μὴδὲ τῶν πατριαρχῶν ἐξαιρουμένων, εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ὁποίων ἐναπέκειτο ἡ ἐκδοσις τῶν ἐκπονουμένων ὑπὸ τῶν λογίων συγγραμμάτων — δὲν κατενόησαν ὅτι διὰ τῆς ἀρξαμένης κινήσεως πρὸς συγκέντρωσιν τῶν ἀρχαίων χειρογράφων, τῆς κριτικῆς αὐτῶν μελέτης, τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τοῦ περιεχομένου τούτων λοιπῶν ἐργασιῶν τῶν λογίων, θὰ συνετελεῖτο σπουδαιότατον ἔργον εἰς τὸν τομέα τῶν γραμμάτων καὶ οὕτω θὰ προσεφέρετο εἰς αὐτὸν ὑψίστη ὑπηρεσία. Τὰ ἐπακολουθήσαντα ἔτη, τὰ ὁποῖα ἐκαλύφθησαν ὑπὸ ἐπαναστάσεων, πολέμων, γενοκτονιῶν, ἀναμοχλεύσεως τοῦ προβλήματος τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν λαῶν τῶν Βαλκανίων, βαρβαρικῆς μανίας διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν κειμηλίων τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἄρσεως ἀδείας λειτουργίας σχολῶν, διαλύσεως τῶν ἐλληνικῶν ἰδίᾳ κοινοτήτων ἐν τῷ ὀθωμανικῷ κράτει, ἀλλὰ καὶ ἐν ἑτέροις εὐρωπαϊκαῖς περιοχαῖς, ἦσαν ἐν πολλοῖς ὁ τάφος τῶν ἐναπομεινάντων πνευματικῶν μνημείων. Ἐδίδετο μία καταπληκτικὴ εὐκαιρία, τὴν ὁποίαν ἐπεσήμανε μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ Βουλευσμᾶς, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς διάσωσιν τῶν ἐναπομεινάντων θησαυρῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς δημιουργίαν ἀξιολόγου ἀσφαλῶς πνευματικῆς κινήσεως. Ἡ ἀμάθεια ὁμοῦς τῶν περισσώτερων, ἡ συχνάκις ἀδιάφορος ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴν κίνησιν ἡγέτις τάξις, καὶ δὴ τῶν κληρικῶν, ὡς καὶ τὸ συγκεντρωτικὸν καὶ ἐκ τῶν ἀνω ἐλεγχόμενον σύστημα τῆς χορηγήσεως

1. Ὁ Βουλευσμᾶς χαρακτηριστικῶς σημειοῖ «δι' ἴδια τέλη καὶ ἀλλοκότους διαστροφὰς» παρεκράτει τὸ χειρόγραφον ὁ ἅγιος Ρεμνίων, βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Νικόλαον Μαυρογέννην, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 407.

2. Αὐτόθι, σ. 405.

3. Ὁ Γ. Ζαβίρας, ἔργ. μν., 485, ἀναφέρει ἀορίστως τὴν ὑπαρξὴν ἀνεκδότου ἐργασίας τοῦ Νεοφύτου ὑπὸ τὸν τίτλον «Πολιτικοὶ νόμοι ἢ ἐξήγησις τῶν ἱερῶν κανόνων τῶν συνόδων». Πρβλ. Κ. Σάβα, ἔργ. μν., σ. 512.

4. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Νικόλαον Μαυρογέννην, ἐνθ' ἄνωτέρω.

ἀδειῶν δι' ἐκδοσιν καὶ διάδοσιν βιβλίων, συνετέλεσαν, ὥστε νὰ παραμείνουν πολλαὶ ἐργασίαι ἀνέκδοτοι, ὠρισμένοι δὲ ἐξ ὀλοκλήρου νὰ ἀπολεσθοῦν.

7. Διόρθωσις καὶ ἔγκρισις ἐκδόσεως τοῦ «Πηδαλίου»

Ἐτέρα τις φάσις τοῦ ἀγῶνος τοῦ Βουλευσμᾶ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ μεγαλοπνύου σχεδίου του διὰ τὴν παιδείαν ὑπῆρξεν ἡ προσπάθεια αὐτοῦ πρὸς ἀριωτέραν παρουσίαισιν τύποις τοῦ «Πηδαλίου».

Ἐκ τῶν πολλῶν πηγῶν¹ τυγχάνει γνωστὸν ὅτι εἰς τὸν Βουλευσμᾶν, τὸν ἱεροκήρυκα τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τὸν εἰδήμονα τῶν ἱερῶν κανόνων, ὡς ἔγραφεν ὁ Νεόφυτος ὁ Ζ'², τὸν ἀπολυμαθεία καὶ ἀρετῇ διαπρέποντα, ἀνετέθη ἡ «ἀνάκρισις» τοῦ «Πηδαλίου» τοῦ συνταχθέντος ὑπὸ τῆς «πεφλημένης ἐν Χριστῷ δωάδος», Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου³.

1. Βλ. κυρίως 1ην καὶ 2αν ἐπιστολὰς πρὸς Νικόδημον Ἀγιορείτην, κῶδ. 6020 (513), σ. 427-428 καὶ 429 - 435, Ἐπιστολὴν Νεοφύτου Ζ', ἐν Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, Πηδάλιον..., σ. θ' - ι'. Πρβλ. Μ. Γεδεών, Αἱ παρ' ἡμῖν συλλογαὶ ἱερῶν κανόνων..., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42.

2. Βλ. Ἐπιστολὴν Νεοφύτου Ζ', ἐνθ' ἄνωτ., σ. θ'.

3. Ὑφίσταται, ὡς γνωστὸν, πρόβλημα πατρότητος τοῦ «Πηδαλίου», πρὸς ὃ ἔχει σχέσιν ὁ Βουλευσμᾶς. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐντόνως ἐτέθη ὑπὸ τε τῶν ἐκδοτῶν τοῦ ἔργου τούτου, ὡς καὶ τοῦ μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου. Ἰπ' αὐτῶν ὑπεστηρίχθη ὅτι τὸ ἔργον ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν Νικόδημον, ὁ ὁποῖος ἐκ λόγων ταπεινοπροσύνῃς ἠθέλησε ἀνα διαμοιρασθῆ μετὰ τοῦ Ἀγαπίου τὴν ἐργασίαν ταύτην (βλ. Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. ε', πρβλ. Θεοκλήτου Διονυσιάτου μοναχοῦ, Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον του, ἐν Ἀθήναις 1959, σ. 215). Οἱ ἐκδοταὶ τοῦ «Πηδαλίου» οὐδεμίαν ἐπιχειρηματολογίαν ἀναπτύσσουσιν, ἐνῶ ὁ μοναχὸς Θεοκλήτος ἀναφέρει τοὺς λόγους, οἱ ὅποιοι ἐπεισαν αὐτὸν περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ ἰσχυρισμοῦ του. Μελετῶν τις τοὺς προβαλλομένους λόγους πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεως ταύτης, ἀντιλαμβάνεται εὐθὺς τὸν ὑπερβολικὸν ζῆλον καὶ τὸν βαθύτατον συναισθηματισμὸν τοῦ συγγραφέως, ἐπιθυμοῦντος νὰ ἐξυψώσῃ τὸν ὄντως μέγαν ἄγιον τῆς Ἐκκλησίας, Νικόδημον. Τὰ προβαλλόμενα ἐπιχειρήματα δὲν χρῆζουσιν ἀνασκευῆς, ἀλλὰ διὰ τὸ σαφέστερον τῆς ἀπόψεως ἡμῶν λέγομεν τὰ ἑξῆς: 1) τὸ ὑπὸ τοῦ Νικοδήμου βιωθὲν ἄλγος ἐκ τῆς νοθεύσεως τοῦ συγγράμματός του δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὅτι τὸ ἔργον ἀνήκει μόνον εἰς αὐτόν, 2) δὲν αἰρεῖ πᾶσαν ἀμφιβολίαν ἡ μαρτυρία, καθ' ἣν ὁ Ἀγάπιος καὶ ὁ Ἱερόθεος «ἐφρόντιζον βιβλία καὶ τὰ πρὸς ζωοτροφίαν τους», ἦτοι τοῦ Νικοδήμου καὶ τῶν συνεργατῶν αὐτοῦ, περὶ τοῦ ὅτι μοναδικὸς συγγραφεὺς τοῦ «Πηδαλίου» τυγχάνει ὁ Νικόδημος καὶ 3) ἡ μαρτυρία τοῦ Εὐθυμίου, βιογράφου τοῦ Νικοδήμου, καθ' ἣν ὁ «Νικόδημος κατέβη εἰς τὴν Καλύβην τοῦ γερο - Λουκά... καὶ ὄντως ἦτο θαῦμα νὰ τὸν βλέπῃ τις τὸν εὐλογημένον, ὅπου ἐκάθητο εἰς τὸ σκαμνίον καὶ περίεξ του εἶχε τὰ βιβλία... καὶ μετὰ τὸ κονδύλιον εἰς τὴν δεξιὰν ἐθεωροῦσε πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο...», δηλοῖ ἀπλῶς καὶ μόνον ὅτι ὁ Νικόδημος εἰργάζετο, οὐχὶ δὲ ὅτι ἀποκλειστικῶς ἀνήκεν εἰς αὐτόν τὸ περὶ αὐτοῦ ἄλγος ἔργον. Τὸ ἔργον ἀνήκει ἀναντιρρήτως καὶ εἰς τὸν Ἀγάπιον, ἐν τινι δὲ μέτρῳ καὶ εἰς τὸν Βουλευσμᾶν. Ὁ Ἀγάπιος δὲν ἦτο τυχαῖόν τι πρόσωπον, τὸ ὁποῖον θὰ κατεδέχετο νὰ θέσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, καὶ δὴ ἐν τῇ πρώτῃ θέσει, εἰς σύγγραμμα μὴ πονηθὲν ὑπ' αὐτοῦ, καρπούμενος οὕτω πως ληστρικῶς τοῦ μεγάλου μόχθου τοῦ φίλου του Νικοδήμου. Ἐὰν ὁ Νικόδημος, ἐξ ἄλλου, δὲν

Συμφώνως πρὸς τὰς πληροφορίες τῶν μνημονευθεισῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμά, πρὸ τοῦ θέρους τοῦ 1791 παρεδόθη εἰς τὸ πατριαρχεῖον ἀντίγραφον τοῦ «Πηδαλίου», τὸ ὁποῖον ἔλαβεν ὁ Βουλευσμάς πρὸς «ἀνάκρισιν». Ἀργότερον, περὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1791, ἐλθὼν ὁ Ἀγάπιος εἰς προσωπικὴν ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Βουλευσμά, ἤλπιζε νὰ λάβῃ τὴν «βίβλον» οὐχὶ «ἀνακεκριμένην μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀναγεγραμμένην». Ἐπειδὴ ὁμοίως οὔτε τὸ πρῶτον, πολλῶ δὲ μᾶλλον οὔτε τὸ δεύτερον συνέβη, ὁ Ἀγάπιος ἐπέσπευσε τὴν ἀναχώρησιν αὐτοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, δυσφορήσας μάλιστα μεγάλως διὰ τὴν ἀποτυχίαν του. Πρὸς τούτοις, ἐφ' ὅσον οὐδένα εὑρεν ἐνδιαφερόμενον ὑπὲρ τῆς «εὐκταίας αὐτῆς συνεργίας» πρὸς ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου, ἔκρινεν ὅτι ἔδει τοῦτο νὰ ἐπιστραφῇ εἰς τὸν Νικόδημον. Ὁ Βουλευσμάς, ἐξ ἄλλου, ὠφείλε πρῶτον μὲν νὰ ἀνακοινώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Ἀγαπίου εἰς τοὺς δόντας αὐτῷ τὴν βίβλον δι' ἀνάκρισιν, δεύτερον δὲ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰς δι' ἐπιστολῶν ὀχλήσεις τοῦ Νικόδημου διὰ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ βιβλίου, ὡς καὶ διὰ σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα τοῦτο γραπτῶν ἐπεξηγήσεων. Ἐνῶ δὲ ἦτο ἔτοιμος ὁ Βουλευσμάς νὰ προβῇ εἰς τὰς ἐνεργείας ταύτας, συνητήθη καὶ πάλιν μετὰ τοῦ Ἀγαπίου καὶ κατέστησεν εἰς αὐτὸν γνωστὸν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Νικό-

ἐπεθύμει «διὰ λόγους ταπεινοφροσύνης» νὰ ἐμφανισθῇ ὡς συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου τούτου πρὸ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, τοῦτο ἔδει νὰ συμβῇ ἐξ ὀλοκλήρου διὰ τῆς μὴ ἐμφανίσεως τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Ὁ Ἀγάπιος ὑπῆρξε κανονολόγος ἀριστος, ἀσχοληθεὶς περὶ τὴν συλλογὴν τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ ἐκδόσεως τὸ ἐξ 786 σελίδων ἔργον αὐτοῦ «Συλλογὴ πάντων τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων τῶν τε ἁγίων Ἀποστόλων καὶ Οἰκουμενικῶν συνόδων...», ἐν Βενετίᾳ 1787. Πρὸς τούτοις, ἐν τῇ 1ῃ ἐπιστολῇ πρὸς Νικόδημον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 427, εὐρίσκει τις ἐσωτερικὴν τινα μαρτυρίαν ἐνισχύουσαν ἀρκούντως τὴν ἀποψιν ἡμῶν. Ἐνῶ δηλονότι, ἀπευθυνόμενος ὁ Βουλευσμάς διὰ τῆς ἐπιστολῆς του ταύτης πρὸς τὸν Νικόδημον, χρησιμοποιοεῖ σχεδὸν ἐν ὅλῃ τῇ ἐπιστολῇ ἐνικὸν ἀριθμὸν, ἐν τῷ σημεῖω τῷ ἀναφερομένῳ εἰς τὴν διόρθωσιν τοῦ βιβλίου ὀμιλεῖ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν. Ἡ ἀπότομος καὶ μὴ συμφωνοῦσα πρὸς τὸ ὅλον τῆς ἐπιστολῆς ἀποστροφή αὕτη, ἣ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν γενομένη, δὲν εἶναι δυνατόν ἄλλως νὰ ἐρμηνευθῇ, εἰμὴ μόνον ὡς ἀπευθυνομένη εἰς περισσότερα τοῦ ἐνὸς πρόσωπα. Φράσεις, εἰς τὰς ὁποίας γίνεται χρῆσις τοῦ ἐνικοῦ εἶναι «... ἣ τὴν σὴν, γενόμενον [ἐνταῦθα], βίβλον μὴ ἐπενέγκαι..., κέκριται μοι πρὸς σὲ τὴν βίβλον ἐπαινεῖναι...», «σεὶ γέγραφα...», «δύο δὲ τινα ἢ τρία πρὸ πάντων, ὧ θαυμάσιε, ζητεῖς, παρ' ἐμοῦ...» κ.ἄ. Τὸ χωρίον εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται χρῆσις πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: «... ἦν καὶ εἰς χεῖρας αὐτοῦ [τουτέστι τοῦ Ἀγαπίου], μετὰ τὴν ἀξίωσιν δέδωκα ἐπειπῶν, ἴσως κατὰ μικρὸν [ἀκολουθεῖ δυσανάγνωστος λέξις] ἀνακριθήσεται, καὶ μία τριῶν ἣ βίβλος γενήσεται, ἐὰν τοὺς τροπολογηθέντας κανόνας συνταγῆναι εὐαρέστως αὕτῃ καταδέξῃσθε...». Ἡ μετοχὴ «ἐπειπῶν» ἔχει ὡς ἄμεσον ἀντικείμενον τὸ ἐννοούμενον ἐκ τῶν συμφραζομένων «τῷ Ἀγαπίῳ» ὡς ἐκ τούτου ὁ πληθυντικὸς περιλαμβάνει καὶ αὐτόν, ὅστις εἶναι τὸ συνεργαζόμενον στενῶς μετὰ τοῦ Νικόδημου πρόσωπον καὶ ἰδιαιτέρως ἀσχολούμενον περὶ τῆς ἐγκρίσεως παρὰ τῆς συνόδου ἐκδόσεως τοῦ «Πηδαλίου». Πρβλ. Κ. Σάββα, Νεοελληνικὴ φιλολογία, σ. 629, Grumel, Nicodème l'Agiorite, ἐν D.T.C., 11, 487 καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀσφαλῶς ἀρμολογούμενων τὰς πληροφορίες I. Κολιτσάρα, ἔργ. μν., ἐν περιοδικῷ «Ἀκτίνες» 16 (1953), σ. 404, L. Petit, Le canoniste Agaprios Leonardos, E.O. 1898 - 1899, 204 - 206 καὶ M. - J. le Guillou, ἔργ. μν., σ. 117.

δημον. Ὁ Ἀγάπιος ὁμοῦς ἀπροόπτως, ὡς φαίνεται, ἤλλαξε γνώμην, συστήσας εἰς τὸν Βουλευσμᾶν νὰ κρατήσῃ παρ' αὐτῶ τὴν βίβλον, ἐφ' ὅσον αὕτη ἦτο ἀντίγραφον, φυλασσομένου τοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ τοῦ Νικοδήμου. Οὕτως, εἶπε, θὰ εἶδιδετο ἡ εὐκαιρία εἰς αὐτὸν νὰ ἀνακρίνη ταύτην. Ἡ πρότασις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ δεκτὴ μετὰ τῆς παρακλήσεως, ὅπως ὁ Ἀγάπιος καταστήσῃ τὰ μεταξὺ αὐτῶν διαμειφθέντα γνωστὰ εἰς τὸν Νικόδημον. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Βουλευσμᾶς προέβη εἰς ὄλας τὰς δεούσας ἐνεργείας διὰ τὴν καλύτεραν «ἀνάκρισιν» τῆς βίβλου, ὡς καὶ τὴν προώθησιν τοῦ ζητήματος πρὸς ἔγκρισιν τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς. Κατ' ἀρχὰς ὑπεσημείωσεν «οἶονεὶ τινὰς τύπου» τῆς διορθώσεως» εἰς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐχρηζον διορθώσεως, κατόπιν δὲ παρέδωκε ταύτας εἰς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, διὰ νὰ λάβῃ οὗτος γνῶσιν αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ περὶ αὐτὸν σύνοδος. Μετὰ ταῦτα ὁ Βουλευσμᾶς ἐπὶ δεκαεπτὰ ἡμέρας ἠνώχλει τὸν πατριάρχην διὰ τὴν χορήγησιν τῆς ἀπαραιτήτου ἀδείας πρὸς ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου. Παρὰ τὰς ὀχλήσεις ὁμοῦς ταύτας ὁ πατριάρχης ἐπέμενεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου ἔδει νὰ προσκομίσῃ τοῦτο εἰς τὴν σύνοδον ἀπολύτως σύμφωνον πρὸς τὰς ὑποδείξεις τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ «ἀνακριτοῦ». Εἰς τὴν περίπτωσιν δὲ ταύτην ὁ πατριάρχης ἦτο πρόθυμος νὰ καταβάλλῃ τὴν ἀπαιτηθησομένην δαπάνην διὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς ἐπεδίωξε διὰ παντός, θὰ ἔλεγέ τις, μέσου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν χορήγησιν ἀδείας ἐκδόσεως τοῦ «Πηδαλίου». Τὸ τοιοῦτον ἐνδιέφερον αὐτὸν ἰδιαιτέρως. Ὁ Νικόδημος ὁμοῦς, ἐνοχληθεὶς ἀπὸ τὴν καθυστέρησιν τῆς χορηγήσεως τῆς ἀδείας, συμπεριεφέρθη ἀνοικειῶς πρὸς τὸν Βουλευσμᾶν. Οὕτω δι' ἐπιστολῆς τοῦ πρὸς αὐτόν², δίκην τελεσιγράφου, ἀπῆτει παρ' αὐτοῦ 1) τὴν ἀποστολὴν «ἢ τάχος» τῆς βίβλου, 2) τὴν παρὰ τῆς συνόδου εἰς τύπον ἐπικύρωσιν καὶ 3) «πατριαρχικὸν περὶ ἀναγραφῆς σολέμνιον». Ὁ Βουλευσμᾶς, ἐπιδείξας ἀνοχὴν ἐναντι τῶν ἀπαιτήσεων τούτων, ἐπέτυχεν· 1) νὰ ἐπιληφθῇ τοῦ ζητήματος ὁ πατριάρχης, 2) νὰ ἀποσταλῇ ἡ ἐπίκρισις αὐτοῦ πρὸς τὸν Νικόδημον καὶ 3) νὰ δοθῶν εἰς αὐτὸν ἑκατὸν γράσια ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ συγγράμματος, ἥτις ἔδει νὰ γίνῃ συμφώνως πρὸς τὴν ἀποσταλεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἐγκριθεῖσαν ἐπίκρισιν αὐτοῦ³. Παρὰ τὰς ἐνεργείας ὁμοῦς ταύτας τοῦ Βουλευσμᾶ τὸ ζή-

1. Αἱ διαθέσεις τοῦ Νεοφύτου Ζ' ἐναντι τοῦ Νικοδήμου καὶ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ διαγράφονται ὡς ἑλάν εὐνοϊκαί. Ὡς ἐκ τούτου δὲν εὐρίσκονται ἐν δικαίῳ οἱ ἐκδῶται τοῦ «Πηδαλίου», ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἡ «ἀνάκρισις» τοῦ «Πηδαλίου» θὰ εἶχε καλύτεραν ἐκβασιν εἰς περίπτωσιν, καθ' ἣν ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου θὰ παρέμενεν ὁ Προκόπιος. Ὁ ἀντικαταστάσας ταῦτον Νεόφυτος, ὡς καὶ ὁ ἱεροκήρυξ Δωρόθεος ἐπέδειξαν, διατείνονται οἱ ἐκδῶται τοῦ «Πηδαλίου», ποιᾶν τινὰ ἀδιαφορίαν διὰ τὴν ἀνάκρισιν καὶ ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου. Βλ. Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, ἔργ. μν., σ. ε'.

2. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Νικόδημον, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 428.

3. Ἡ παραλαβὴ τῶν χρημάτων θὰ ἐγένετο ἐν Ἀγίῳ Ὄρει. Ταῦτα θὰ ἐχορηγοῦντο ὑπὸ

τημα τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Πηδαλίου» παρέμενεν ἐν ἐκκρεμότητι ἐπὶ ἓν ἔτος. Ὁ Νικόδημος, ὡς ἐκ τούτου, ἐθεώρει ὑπεύθυνον διὰ τὴν καθυστέρησιν τὸν Βουλευσμᾶν, ὅστις ἠναγκάσθη, διὰ τὸν λόγον τούτον, νὰ ἀπολογηθῆ πρὸς αὐτὸν δι' ἐπιστολῆς¹. Εἰς τὴν ἀπολογίαν του ταύτην ἐτόνιζε 1) τὰ ἐκ τῆς ἐρεύνης προκύψαντα προβλήματα, τὴν ἀνάγκην τροποποιήσεως πολλῶν σημείων τοῦ βιβλίου, ἀπαιτούσης χρόνον, ὡς καὶ τὴν ἀνάγκην στενῆς συνεργασίας μεταξὺ συγγραφέως καὶ διορθωτοῦ, ἥτις δὲν καθίστατο ἐφικτή, καθ' ὅσον ὁ Νικόδημος καίτοι κληθεὶς «...πολλάκις εἰς ἀπολογίαζ ὤσαν», δὲν ἐθεώρησε σκόπιμον νὰ μεταβῆ εἰς Κωνσταντινούπολιν, 2) ὅτι ὁ Νικόδημος ἐσημείωσεν ἀτάκτως τὰς ὑποδειχθείσας ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ τροποποιήσεις², ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατος ἡ τακτοποίησις αὐτῶν ἐν τῷ κειμένῳ καὶ 3) ὅτι αἱ διορθώσεις δὲν ἐγένοντο κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Βουλευσμᾶ καὶ τῆς συνόδου, ἀνακύψαντος μάλιστα τοῦ ἐξῆς παραδόξου· ὁ κατὰ τὰ ἄλλα πατερικώτατος Νικόδημος ἐδείκνυεν ἀπροθυμίαν νὰ συμμορφωθῆ πρὸς τὰς γνώμας τῶν «διαπρεψάντων ἱερῶν λογάδων καὶ νομοτριβόνων τῆς Ἐκκλησίας», οἱ ὁποῖοι διέλαμψαν «...ἐπὶ σοφία καὶ ἀληθείᾳ καὶ ἀρετῶν ἰδέα πάση»³. Εἰδικώτερον ἡ ἀδιαφορία τοῦ Νικόδημου ἀφεώρα εἰς τὴν ἀνάγκην συμμορφώσεως αὐτοῦ πρὸς τὰς τῶν «παλαιῶν διαιρέσεις». Οὗτος ἐδικαιολόγει τὴν ἀδιαφορίαν του ταύτην προβάλλων ὡς «συκυτὴν ἐπικουρίαν» τὰ ἐν αὐταῖς «ψεύδη», καίτοι, κατὰ τὸν Βουλευσμᾶν, αὐθεντὸς ὄντος ἐν τοῖς παλαιοῖς ψεύδους, ὡς θεοπαραδότου κατὰ τε τὸν πρῶτον τῆς ἑκτῆς καὶ τῆς ἑβδόμης τὸν πρῶτον».

Ἡ ὀλιγωρία τοῦ Νικόδημου συνετέλεσεν, ὥστε μετὰ περισσοτέρας δριμύτητος νὰ ἐλεγχθῆ οὗτος ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ. Διὰ σειρᾶς ὀλης ἐπιχειρημάτων προέβη ὁ Βουλευσμᾶς εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐσφαλμένων ἀτόψεων τοῦ Νικόδημου, ὑποδείξας εἰς αὐτὸν τὰ δέοντα περὶ τοῦ θέματος τῆς ἀριθμητικῆς σειρᾶς τῶν κανόνων, περὶ τῶν Δονατιστῶν καὶ δὴ τοῦ «ἐλληλεγμένου» τῶν χειροτονιῶν αὐτῶν, ὡς καὶ περὶ τῆς ἀποδοχῆς τῶν αἱρετικῶν κατόπιν ἢ μὴ ἀναβαπτίσεως αὐτῶν. Ἀξιοσημείωτος τυγχάνει ἡ παράθεσις ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ παραδειγμάτων, ὡς καὶ ἡ ἀναφορὰ αὐτοῦ εἰς πλείστους ὅσους κανόνας. Διὰ τῆς μελέτης ὄλων τούτων ἀντιλαμβανόμεθα ὄχι μόνον τὴν εὐρείαν αὐτοῦ περὶ τὰ κανονικὰ προβλήματα μόρφωσιν, τὸ εὐσύνοπτον καὶ εὐληπτον τῶν σχετι-

---

τῶν ἀποστελλόντων χρήματα εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ πατριάρχης θὰ παρέδιδε τὸ αὐτὸ ποσὸν εἰς οἰονδήποτε πρόσωπον, ὅπερ θὰ ὑπεδείκνυεν ὁ Νικόδημος. Τυγχάνει ἄξιον παρατηρήσεως τὸ ὑφιστάμενον σύστημα διακανονισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πατριαρχείου καὶ τῶν συναλλασσομένων μετ' αὐτοῦ προσώπων.

1. Βλ. 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Νικόδημον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 429.

2. Αὐτόθι, σ. 429 κ.έ. Ὁ Βουλευσμᾶς μεμφόμενος τὸν Νικόδημον ἔγραψεν ὅτι, ἐνθ' ἀνέμενε τὴν ἀφιξίν αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔλαβε τὴν ἀποσταλείσαν ὑπ' αὐτοῦ «καταχιλιομπαλωκολλημένην» βίβλον του.

3. Βλ. 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Νικόδημον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 430.

κῶν πρὸς αὐτὰ νοημάτων αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ μαχητικὴν διάθεσιν πρὸς ἐπικράτησιν τῆς ἀληθείας. Αὐτὴ ἀπέβη, ὡς γνωστόν, εἰς τινὰς περιπτώσεις εἰς βᾶρος αὐτοῦ. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰς γενομένας ὑπ' αὐτοῦ παρατηρήσεις πρὸς τὸν Νικοδήμον διακρίνει τις ποῖαν τινὰ εἰρωνείαν, καίτοι τοῦτο δὲν ἀπετέλει ἴδιον χαρακτηριστικὸν αὐτοῦ. Τοῦτο πιθανὸν νὰ ἦτο ἀπότοκον τῆς στενοχωρίας αὐτοῦ διὰ τὴν παρουσιασθεῖσαν ἀδυναμίαν συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Νικοδήμου. Ἀπογοητευθεὶς ἀπὸ τὰς ἀτέρμονας ἀντεγκλήσεις, ὡς καὶ τὴν ἀδικαιολόγητον ἐμμονὴν τοῦ Νικοδήμου εἰς τὰς ἐσφαλμένας αὐτοῦ ἀπόψεις, ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ τῆς περαιτέρω πλέον συζητήσεως μετ' αὐτοῦ. Χαρακτηριστικῶς ἔγραφεν ἐν τῇ 2α αὐτοῦ πρὸς τὸν Νικοδήμον ἐπιστολῇ¹· «ἐπεὶ οὖν οὔτε σαυτὸν ἡμῖν δέδωκας εἰς ἀπολογία, οὐθ' ὡς ἐπηγγέλω πεποίηκας, τὸ σολέμνιον λαβὼν μετὰ τὴν ἀνάκρισιν, ἀλλ' ἀντ' ἄλλων ἄλλα ἐπιφορτίζεις ἡμῖν τοῖς οὐδὲ ἴδιον δυναμένοις βαστάσαι καὶ αἰτίας παρέχεις βίβλον ἀπαιτούσας ὀλόκληρον εἰς ἀπάντησιν..., καὶ ταῦτα μόλις ἔχουσι γράφειν πρὸς σέ, ἐπ' ἐλπίδι τοῦ διαιτῆσαι τὴν βίβλον κατ' αὐτὴν τε τὴν ἀνάκρισιν». Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐτόνιζεν· ἐὰν «οὐχ οὕτως αὐτὴν διαιτῆσαι κρινῆς», τότε «ἐπιδιόρθου καὶ ἀνάγραφε καὶ μεταμόρφου καὶ διεκτύπου, ὡς τῇ σῇ ἰσχύϊ πειθόμενος καὶ συνέσει βούλει», διότι «μετὰ πρώτην καὶ δευτέραν, παραίτησιν γίνωσκε παρ' ἡμῶν ἀποστολικὴν κανονικὴν καὶ συνοδικὴν». Οἱ λόγοι οὗτοι δεικνύουν τὴν πικρίαν τοῦ Βουλευσμᾶ, ὅστις εὕρισκετο πλέον πρὸ ἀδιεξόδου, κατόπιν μάλιστα τόσων κόπων, προκειμένου νὰ παρουσιασθῇ τὸ «Πηδαλίον» ἀνευ σφαλμάτων καὶ χορηγηθῇ ἢ πρὸς ἔκδοσιν αὐτοῦ ἄδεια.

Ἡ σχετικὴ ἄδεια φαίνεται ὅτι εἶχεν ἤδη δοθῆ κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1792². Οὐδὲν ἕτερον πλέον ὑπελείπετο, εἰμὴ ἢ κατὰ τὰς γενομένας ὑποδείξεις διόρθωσις τοῦ βιβλίου. Τὸ σύγγραμμα, σημειωτέον, παρουσίαζεν ἐν χειρογράφῳ εἰκόνα τρομερᾶς ἀταξίας καὶ ἀσυναρτησίας. Ὁ Βουλευσμᾶς ἦτο πρόθυμος νὰ παραδώσῃ τοῦτο εἰς οἰονδήποτε, τὸν ὁποῖον ἤθελεν ὑποδείξει πρὸς αὐτὸν ὁ Νικοδήμος. Οὕτως ἔληξεν ἡ ἀνάμειξις τοῦ Βουλευσμᾶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς διορθώσεως καὶ χορηγήσεως ἀδείας ἔκδόσεως τοῦ «Πηδαλίου».

Ἡ συμβολὴ τοῦ Βουλευσμᾶ εἰς τὴν ὀριστικὴν παρουσίαν τοῦ «Πηδα-

1. Αὐτόθι, σ. 485.

2. Αὐτόθι. Ὡς χρόνος ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν διὰ τὴν σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν τοῦ «Πηδαλίου» παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Σ. Ἐδιστρατιάδου, Νικοδήμος ὁ Ἁγιορείτης, «Μακεδονικά» 1 (1940), σ. 40, 41 καὶ 44, τὸ ἔτος 1796, ἦτοι τὸ αὐτὸ ἔτος πρὸς τὸ τῆς περατώσεως τοῦ σχετικοῦ ἔργου πρὸς ἔκδοσιν ὑπὸ τοῦ Νικοδήμου τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρ. Παλαμᾶ. Πρβλ. Ι. Κολιτσάρα, ἔργ. μν., «Ἀκτίνες» 16 (1953), σ. 404. Τὸ θέμα ὡς πρὸς τὸν μεσολαβήσαντα χρόνον ἀπὸ τῆς ἐγκρίσεως ἔκδόσεως τοῦ «Πηδαλίου» καὶ μέχρι τύποις ἐμφανίσεώς αὐτοῦ παραμένει εἰσέτι ἀνοικτόν. Ἄξιον ἀπορίας ἐπίσης τυγχάνει ὅτι, ἐνῶ τὸ πατριαρχεῖον ἦτο πρόθυμον νὰ καταβάλλῃ τὰ ἀπαραίτητα πρὸς ἔκδοσιν τοῦ «Πηδαλίου» χρήματα, ἐν τούτοις τοῦτο ἐξεδόθη διὰ συνδρομῆς κυρίως τῶν ἀγιορειτῶν μοναχῶν. Περὶ τῶν ἐκδόσεων αὐτοῦ βλ. Χ. Papoulides, Nicodème l'Agiorite, Extrait de la revue «Théologie», Athènes 1967, σ. 68 - 70.

λίωι ὑπῆρξεν ἀξιόλογος. Φαίνεται ὅτι αἱ διορθώσεις αὐτοῦ ἐξικνοῦντο καὶ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν, ἦσαν δὲ τόσαι, ὥστε νὰ δικαιούται, ὡς καὶ ἀνωτέρω ὑπεσημειώσαμεν, νὰ διεκδικῆ μέρος τῆς πατρότητος τοῦ βιβλίου.

Γ. ΠΕΡΙ ΙΑΡΤΣΕΩΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ

Ὁ Βουλευμᾶς συνέλαβεν ὀρθῶς καὶ τὴν πρακτικὴν ὄψιν τοῦ προβλήματος τῆς ἐκδόσεως τῶν βιβλίων. Τὰς σχετικὰς ιδέας του, ὡς καὶ τὰς προτάσεις αὐτοῦ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς πρακτικῆς ὄψεως τοῦ προβλήματος εὐρίσκομεν εἰς ἀνεκδότους τινὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ¹. Τὰς δυσχερείας πρὸς ἐκδοσιν τῶν βιβλίων εἶχεν ἀντιμετώπισει ὁ Βουλευμᾶς καὶ οὕτως ὠμίλει περὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν ἐκ κτηθείσης προσωπικῆς πείρας.

Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰ. ὑφίσταντο ἐλάχιστα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα εἶχον φόρτον ἐργασίας καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὰς σημαντικὰς αὐξηθείσας ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς². Ἐκτὸς τούτου ὤφειλέ τις νὰ ὑποβληθῆ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς ἐπίπονον ταξίδιον, νὰ μεταβῆ εἰς ἀπομεμακρυσμένας περιοχὰς καὶ νὰ εὐρεθῆ εἰς ἄγνωστον τελείως πρὸς αὐτὸν περιβάλλον, προκειμένου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐκδοσιν βιβλίου τινός³. Ἡ ἀπώλεια τοῦ πολυτιμοτάτου χρόνου, καὶ δὴ διὰ τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, ὡς καὶ οἱ κόποι, εἰς τοὺς ὁποίους οὗτοι ὑπεβάλλοντο πρὸς ἐκδοσιν τῶν βιβλίων των, ἠνάγκαζον αὐτοὺς ἔστιν ὅτε νὰ ἀναθέτουν τὸ ἐκδοτικὸν ἔργον εἰς ἕτερα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ὅμως, ὡς ἦτο φυσικόν, δὲν ἠδύναντο νὰ ἀναπληρώσουν αὐτοὺς τοὺς ἰδίους. Διὰ τοῦτο τὰ βιβλία ἐξεδίδοντο πλήρη λαθῶν, ἐνίοτε ὅλως ἠλλοιωμένα, ἠθελημένως δὲ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀναλαμβανόντων τὴν ἐκδοσίν των⁴. Ἡ ἐκμετάλλευσις, ἐξ ἄλλου, ἢ ὁποῖα ἐγένετο ἐκ μέρους τῶν ἐκδοτῶν, φαίνεται ὅτι δὲν ἦτο μικρά. Αἱ διαφοραὶ ὡς πρὸς τὸ ὕψος τῶν χρηματικῶν ἀπαιτήσεων μεταξὺ αὐτῶν ἐδημιούργουν εἰς τοὺς συγγραφεῖς ἀφόρητον κατάστασιν. Τὸ κόστος ἐκδόσεως ἑνὸς βιβλίου, κατὰ τὰς πληροφορίες τοῦ Βουλευμᾶ⁵, ἦτο μεγαλύτερον τῆς ἀξίας ἀγορᾶς τῶν ἀπαραιτήτων τυπογραφικῶν στοιχείων καὶ λοιπῶν μηχανημάτων πρὸς ἐκτύπωσιν αὐτοῦ.

Ὡς ἐκ τούτου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐτέρων βασικῶν λόγων, ὀρμηθεὶς ὁ Βουλευμᾶς

1. Βλ. 4ην καὶ 5ην ἐπιστολάς πρὸς Ἀβράμιον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, κῶδ. 6020 (518), σ. 282 - 286 καὶ 286 - 288, 6ην ἐπιστολὴν πρὸς Μανασσῆν Ἡλιάδην, κῶδ. 6020 (513), σ. 302 - 303, καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς Δημήτριον Γκίκαν, κῶδ. 6020 (513), σ. 300 - 302.

2. Βλ. 2αν ἐπιστολὴν πρὸς Μανασσῆν Ἡλιάδην, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 263.

3. Πρβλ. 4ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἀβράμιον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 284.

4. Παρόμοιον τι, ἐπὶ παραδείγματι, συνέβη κατὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ ἈΠηδαλιῶν διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοδωρήτου. Βλ. σχετικῶς Ἐπιστολὴν Νεοφύτου Ζ', ἐν Ἀγαπίου Ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, ἔργ. μν., σ. 0'.

5. Βλ. 4ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἀβράμιον, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἀνωτέρω.

προέβη εις τὰς δεούσας παραστάσεις παρά τῷ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Ἀβραμίῳ καὶ τῷ ἡγεμόνι Δημητρίῳ Γκίκα διὰ τὴν Ἱδρυσιν τυπογραφείου ἐν Βουκουρεστίῳ. Εὐρισκόμενος αὐτός ἐν Λευψία κατὰ τὸ ἔτος 1784 ἔγραψε πρὸς τὸν Ἀβράμιον ἐπιστολὴν, δι' ἧς ἐπρότεινε εἰς αὐτὸν νὰ ἀναλάβῃ τὴν πρωτοβουλίαν περὶ τούτου καὶ διότι καθίστατο, ὡς ἐκ τῶν προρρηθέντων, ἀναγκαῖον, ἀλλὰ καὶ διότι θὰ ἀπέβαινε λίαν ἐπωφελὲς διὰ πάντας. Ὁ Βουλευσμᾶς ἐτόνιζεν εἰς τὸν πατριάρχῃν ὅτι ἐγνώριζε καλῶς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ πρὸς ὑποστήριξιν τῶν κοινωφελῶν ἔργων καὶ δὴ τοιούτων ἔργων, τὰ ὅποια θὰ προσεπόριζον εἰς αὐτὸν εὐκλείαν καὶ δόξαν, στέφανον λαμπρὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ¹. Ὁ ἴδιος ἦτο πρόθυμος νὰ βοηθήσῃ δι' ὧν αὐτοῦ τῶν δυνάμεων· πρῶτον μὲν διὰ προμηθείας τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς Ἱδρυσιν τοῦ τυπογραφείου, δεύτερον δὲ δι' ἀναλήψεως μέρους τῶν μελλόντων νὰ προκύψουν ἐκ τῆς ἰδρύσεως βαρῶν.

Ὡς ἰδεωδέστερον τόπον ἰδρύσεως τοῦ τυπογραφείου ἐθεώρει μίαν οἰανδήποτε μόνην ἐκ τῶν πολλῶν ὑπαρχουσῶν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ πατριάρχου. Οὕτω, πολὺ πιθανόν, ὁ Βουλευσμᾶς νὰ ἐπεθύμει διὰ τῆς προτάσεώς του νὰ δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν, ὥστε αἱ μοναὶ δι' ἐπεκτάσεως νὰ ἀποβοῦν κέντρα πολιτιστικά, κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Διὰ νὰ μὴ προσκόψῃ ἀπ' ἀρχῆς τὸ ζήτημα τοῦτο εἰς οικονομικὰς δυσχερείας, αἵτινες βεβαίως ἤθελον ἀνακύψει, ὡς ἐφοβοῦντο μάλιστα πολλοί, ὠριζεν ὡσαύτως ὅτι καὶ τὸ ἀπαιτηθησόμενον πᾶσιν δὲν θὰ ὑπερέβαινε τὰ τρία πουργεῖα.

Ἡ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ Βουλευσμᾶ μετὰ τοῦ Ἀβραμίου δὲν ἐτελεσφόρησε. Λίαν συντόμως ὅμως, ἐντὸς διαστήματος δηλαδὴ περίπου δύο μηνῶν, ὁ Βουλευσμᾶς ἠναγκάσθη καὶ πάλιν νὰ ἐπανέλθῃ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Αἱ νέαι προσπάθειαι τοῦ ἐστράφησαν οὐχὶ μόνον πρὸς τὸν Ἀβράμιον, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἕτερα πρόσωπα. Πρὸς τὸν Ἀβράμιον αὐτός ἔγραφεν ὅτι παρητεῖτο πάσης περαιτέρω ἀναμείξεως εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ἐφ' ὅσον συνέβαινε ἐνεκα αὐτοῦ νὰ προκύπτουν ἰδιαίτεροι δυσχέρειαι². Οὗτος δὲν ἐνδιεφέρετο δι' ἑαυτὸν, ἀλλὰ διὰ τὴν Ἱδρυσιν τοῦ τυπογραφείου. Παρὰ ταῦτα ἠτόρει ὅμως διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν ἀδιαφορίαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρότασίν του, καθ' ὅσον μάλιστα παλαιότερον εἶχε χορηγηθῆ εἰς τινὰ Γεώργιον³ ἄδεια δι' Ἱδρυσιν τυπογραφείου ἐν τῇ μητροπόλει Οὐγγροβλαχίας, ἐνῶ ἀπερρίπτετο αὕτη προτεινομένη ὑπὸ «ἐνὸς μακαριωτάτου». Ἡ ἀπορία του αὕτη ἐνισχύετο προσέτι ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ Ἱδρυθὲν ἐν τῇ μητροπόλει ταύτῃ τυπογραφεῖον εἶχε καταστραφῆ,

1. Αὐτόθι, σ. 285.

2. Βλ. τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Ἀβράμιον, πατριάρχῃν Ἱεροσολύμων, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 286 - 287.

3. Ὑπὸ τοῦ *E. Legrand*, ἔργ. μν., τόμ. 2ος, σ. 102, ἀναφέρεται ὁ Γεώργιος ὡς Γρηγόριος Ἱερομόναχος. Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ Γεωργίου Στογιάνοβιτς. Βλ. *Τρ. Εὐαγγελίου*, ἔργ. μν., τόμ. 2ος, σ. 421.

δτε ἐτυπώνετο τὸ «συγγραμμάτιον τοῦ Μελετίου Πηγᾶ». Πρὸς τὸν Δημήτριον Γκίκαν ἀνέφερεν ὁ Βουλευσμᾶς ἐτέρας τινὰς λεπτομερείας περὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ σχετικῶς πρὸς τὴν Ἱδρυσιν τυπογραφείου¹. Συμφώνως πρὸς τὰς πληροφορίας ταύτας ὁ Βουλευσμᾶς εἶχεν ἀποστέλλει εἰς τὸν πατριάρχην Ἀβράμιον «μίαν ἐκθεσιν τυπογραφίας πεπλουτισμένην ἀπὸ διαφόρους εἴκοσι χαρακτῆρας, καθαρὸς καὶ καλοῦς» καὶ ἐβεβαίωτο προσέτι τοῦτον περὶ τῆς δυνατότητος ἀποστολῆς μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς Ἱδρυσιν τῆς τυπογραφίας καὶ «εἰδημόνων τῆς αὐτῆς τέχνης διὰ νὰ κινήται παρευθὺς ὁ τύπος εἰς πρᾶξιν». Παρουσίασε προσέτι τὸν Ἀβράμιον πρόθυμον νὰ δαπανήσῃ τὸ διπλοῦν καὶ τριπλοῦν ποσὸν τοῦ προϋπολογισθέντος, διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ κοινωφελὲς ἔργον τῆς ἰδρύσεως τυπογραφείου. Ἐν τέλει παρεκάλει αὐτόν, ὅπως θέσῃ ἐκποδῶν πάσας τὰς παρουσιασθείσας δυσχερείας. Οὕτως αἱ σχετικαὶ αὐτοῦ ἐνέργειαι θὰ ἀπέβαινον ἀναμφιβόλως ὑπὲρ τοῦ Γένους. Ἐνταῦθα δέον νὰ προσθέσωμεν ὅτι πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐκτεθεισῶν ἀπόψεων του ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τοῦ φίλου του λατροφιλοσόφου Μανασσῆ Ἡλιάδου, τοῦ ὁποίου ἐπληροφορήθη τὴν πρόσφατον τότε μετάβασιν εἰς Βουκουρέστιον².

Ἡ ἄκρα κακοδαιμονία, ἣτις συνώδευσε τὸν Βουλευσμᾶν εἰς πλείστας ἐνεργείας αὐτοῦ, δὲν ἀπουσίασε καὶ ἐκ τῆς προσπαθείας του πρὶ ἰδρύσεως τυπογραφείου. Οὐδεμίαν ἄλλην πληροφορίαν εὑρομεν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ περὶ τοῦ θέματος τούτου, ὅπερ δηλοῖ ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς, ἀπελπισθεὶς ἐκ τῆς ἀποτυχίας του, δὲν ἐπανῆλθε πλέον εἰς τὴν ἐπιδίωξίν του ταύτην. Οὕτως ἡ κατάστασις καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον διεγράφετο ζοφερὰ πως λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἐλληνικῶν τυπογραφείων εἰς τὰς κατακνημένας κυρίως ὑπὸ Ἑλλήνων περιοχάς, ὡς καὶ τῆς κακῆς καταστάσεως τῶν κατὰ καιροὺς λειτουργησάντων³ ἐν αὐταῖς.

1. Βλ. 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Δημήτριον Γκίκαν, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 301. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς διετῆρει στενὰς σχέσεις μετὰ τοῦ Δημητρίου Γκίκα, καίτοι ἡ ἀλληλογραφία των δὲν ὑπῆρξε τακτικῆ.

2. Βλ. 6ην ἐπιστολὴν πρὸς Μανασσῆν Ἡλιάδην, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 303.

3. Οἱ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰ. κυρίως λειτουργήσαντες ἐλληνικοὶ ἐκδοτικοὶ οἴκοι ἢ καὶ ξένοι ἀναλαμβάνοντες ἐλληνικὰς ἐκδόσεις ἦσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ τυπογραφεῖον τοῦ πατριαρχείου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ 1764 ἐστεγάζετο ἐναντι τῆς ἀπατριαρχικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Σμύρνῃ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Μάρκου, ἐν Ἀγίῳ Ὀρει τὸ κατὰ τὸ 1759 συσταθὲν παρὰ τῆ ἱερᾷ μονῇ τῆς Λαύρας, ἐν Μοσχοπόλει τῆς Ἡπείρου τὸ ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Γρηγορίου Κωνσταντινίδου ἢ Μοσχοπολίτου ἰδρυθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1720, ἐν Βενετίᾳ τὰ τυπογραφεῖα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Δημητρίου Θεοδοσίου, τοῦ Ἀντωνίου Τζάττα καὶ τῶν Ρεμωνθίνων, ἐν Βουκουρεστίῳ τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1767 συσταθὲν τυπογραφεῖον τοῦ ὀρθοδόξου γένους τῶν Ρωμαίων καὶ τεθὲν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου Σκαρλάτου Γκίκα βοεβόδα καὶ τοῦ μητροπολίτου Γρηγορίου Οὐγγροβλαχίας, ἐν Λειψίᾳ τοῦ Ἰωάννου Γόττλοπ - Ἐμμανουήλ Βρέιτσκοφ, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνήκεν εἰς τὸν Βερνάρδον Χριστόφορον Βρέιτσκοφ, τοῦ Γουλιέλμου Γοττλῶβ Σόμμερ, ἐν Χάλλῃ τῇ Μαργεβουργικῇ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἐν Λειβόρνφ τὸ τοῦ Θωμᾶ Μάτζι, ἐν Βιέννῃ τὸ τοῦ Λεοπόλδου Καλιβόδα, τοῦ Ἰωσήφ

Δ. ΙΔΡΥΣΕΙΣ, ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ, ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ ΣΧΟΛΩΝ

Ἡ κυρία προσπάθεια ἀπάντων τῶν ἐλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἔζησε καὶ ἔδρασεν ὁ Βουλευσμᾶς (ΙΗ' αἰ.), ὑπῆρξεν ἡ ἴδρυσις, ὀργάνωσις καὶ εὐρυθμὸς λειτουργία σχολῶν¹. Οἱ λόγοιοι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐπιστρέφοντες κυρίως ἐκ τῆς Ἑσπερίας, μετὰ τὴν ἐν αὐτῇ περάτως τῶν σπουδῶν των, εὐρισκόν ἐν τῇ γενετείρᾳ αὐτῶν σοβαρωτάτας ἐλλείψεις. Ἡ πρὸς σπουδὴν ἔφεσις τῶν νέων ἦτο πολὺ ἀσθενής, αἱ δὲ ὑπάρχουσαι δυνατότητες καλλιέργειας καὶ ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος ἦσαν περιορισμέναι. Εἰς τὴν κατάστασιν ἀκριβῶς ταύτην ἀπέδιδον τὴν ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν των κακοδαιμονίαν. Διὰ τοῦτο ἠσθάνοντο ὡς ἀδήριτον ἀνάγκην τὴν ἴδρυσιν σχολῶν, ἀναμένοντες δι' αὐτῶν τὸν μετριασμόν τῶν ἐκ τῆς ἀμαθείας δεινῶν τοῦ Γένους.

Εἰς ἐκ τῶν λογίων, οἱ ὅποιοι ἀντεμετώπισαν κατὰ τὸν ἐκτεθέντα τρόπον καὶ τὸ θεμελιῶδες τοῦτο πρόβλημα τῆς παιδείας τοῦ Γένους, ὑπῆρξεν ὁ Βουλευσμᾶς. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ διὰ τὴν ἴδρυσιν, ὀργάνωσιν, συντήρησιν καὶ εὐρυθμοῦ λειτουργίαν σχολῶν πλειστάκις ἐξεδηλώθη ἀμείωτον καὶ λίαν ἀποτελεσματικόν. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ λαμβάνομεν ἀξιολόγους πληροφορίας, μετὰ πολλῶν μάλιστα λεπτομερειῶν, περὶ τῆς προσπάθειας ταύτης.

1. Ἡ σχολὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος

Ὅτε ὁ Βουλευσμᾶς, λόγῳ τῆς ἀπηνουῆς διώξεως αὐτοῦ ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν του, εὐρίσκετο ἐν ταῖς ὑπωρείαις τῶν Ἀγράφων, ἀπέστειλεν ἐκεῖθεν δύο ἐπιστολάς, μίαν μὲν πρὸς τὸν πατριάρχην Σωφρόνιον², ἑτέραν δὲ πρὸς τὸν ἀρχιδιάκονον αὐτοῦ Ματθαῖον³, δι' ὧν ἐζητεῖτο τοῦ μὲν πατριάρχου τὴν οἰκο-

Κούρτζβεκ, τοῦ Ἰωσήφ Μπαουμάστερ, ἐν Παταβίῳ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Φροντιστηρίου, ἐν Μόσχᾳ τὸ τυπογραφεῖον τῆς Ἀκαδημίας, ὡς καὶ ἕτερα ἐν Ἀμστερνταμ τῆς Ὀλλανδίας καὶ ἐν Λωζάνῃ τῆς Ἑλβετίας. Πρβλ. *Α. Παπαδοπούλου - Βρετοῦ*, Χρονολογικὴ ἔκθεσις τῶν ἐλληνικῶν τυπογραφείων καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκδοθέντων βιβλίων... ἐν «Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ» τοῦ ἔτους 1864, σ. 252 - 259 καὶ *Φ. Βαφείδου*, ἔργ. μν., τόμ. 3ος, σ. 386.

1. Περὶ τῶν ἐλληνικῶν σχολῶν, βλ. κυρίως *Τρ. Εὐαγγελίδου*, ἔργ. μν., *Μ. Παράνικα*, Σχεδιάσμα, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, *Μ. Γεδεών*, Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1893, *G. Chassiotis*, *L' instruction publique chez les Grecs*, Paris 1881, *I. Νερουλοῦ*, ἔργ. μν.

2. 2α ἐπιστολὴ πρὸς Σωφρόνιον, κῶδ. 6020 (513), σ. 87 - 91. Τὴν ἐπιστολὴν συνοπογράφει καὶ ἱερεὺς τις Γεώργιος, τοῦ ὁποίου ὁ πατὴρ ἀνέλαβε νὰ προσκομίσῃ ταύτην εἰς τὸν πατριάρχην.

3. Ἐπιστολὴ πρὸς Ματθαῖον, κῶδ. 6020 (513), σ. 91 - 93. Ἀξίον παρατηρήσεως τυγχάνει ὅτι ἐν τῇ προσφωνήσει τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὁ Βουλευσμᾶς ἀποκαλεῖ τὸν ἀρχιδιάκονον «σεβασμιολογιώτατον» καὶ «σεβασμιώτατον». Ὁ τίτλος τοῦ σεβασμιωτάτου, ὡς γνωστόν, εἰσήχθη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰ. εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς, ἀποδοθεὶς κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἀργότερον δὲ καὶ εἰς τοὺς μητροπολίτας. Βλ. σχετικῶς *Β. Στεφανίδου*, Ἱστορία τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων, ἐν «Θεολογία» 23 (1952), σ. 365 - 366.

νομικὴν συμπαραστάσιν χάριν τῆς ἀπὸ ἔτους λειτουργούσης σχολῆς ἐν Ἁγίᾳ Τριάδι, τοῦ δὲ δευτέρου τὴν παρὰ τῷ πατριάρχῃ μεσιτείαν πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιδιωκομένου ὑπ' αὐτοῦ σκοποῦ, τῆς εὐρύθμου δηλονότι λειτουργίας τῆς σχολῆς. Ὁ Βουλευσμᾶς προσέτι παρῆχε διὰ τῶν μνημονευθεισῶν ἐπιστολῶν καὶ τὰς ἐξῆς λεπτομερείας περὶ τῆς ἰδρύσεως καὶ λειτουργίας τῆς σχολῆς ταύτης. Αὕτη, ἔγραφε, συνεστήθη κατ' ἀρχὰς ἐν τῷ Νεοχωρίῳ τῶν Ἀγράφων. Ἐπειδὴ ὁμως ἐνεφανίσθη σπάνις «τῶν ἀναγκαίων» καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς εὐρίσκοντο εἰς οἰκτρὰν οἰκονομικὴν κατάστασιν, διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη ὁ συστήσας ταύτην διδάσκαλος Βασίλειος νὰ μεταφέρῃ αὐτὴν μετὰ τέσσαρας μῆνας ἀπὸ τῆς ἐνάργεως λειτουργίας της εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα, ἡ ὁποία ἀπεῖχεν ἐκ Νεοχωρίου ὁδὸν μόλις δύο ὥρων. Ἐκεῖ ἔσχεν ὁ Βασίλειος βοηθὸν καὶ συμπαραστάτην αὐτοῦ τὸν ἱερέα Γεώργιον, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ ὡς εἰς ἐκ τῶν «αιδεσίμων τε καὶ φιλοσπουδαίων οὐχ ἤττον καὶ φιλοξένων κληρικῶν». Ὁ ἱερεὺς αὗτος εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς τὸν διδάσκαλον μισθὸν ἑκατὸν πεντήκοντα γροσίων¹, πλὴν ὁμως οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐπειδὴ εὐρίσκοντο ὑπὸ τὸ βάρος πολλῶν χρεῶν, λόγῳ τῶν «κατωμαδῶν ἀλλεπαλλήλων τελῶν», δὲν ἠδύναντο νὰ ἐνισχύσουν τὴν προσπάθειαν τοῦ ἱερέως τῶν κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν του πρὸς διατήρησιν τῆς ἐν τῇ κώμῃ τῶν σχολῆς². Παρὰ ταῦτα ὁμως ἐγεννήθη εἰς ὅλους ἔριος πρὸς μάθησιν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Βουλευσμᾶς ἐξελιπάρει τὸν πατριάρχην Σωφρόνιον, ὅπως μεριμνήσῃ διὰ τὴν ἐξεύρεσιν πόρων πρῶτον μὲν πρὸς κάλυψιν τῶν δύο τρίτων τῶν μισθῶν τοῦ διδασκάλου, τοῦ ἐνὸς τρίτου καταβαλλομένου ὑπὸ τοῦ ἱερέως Γεωργίου, δεύτερον δὲ διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησιν τῶν μαθητῶν. Αὗτος οὗτος ὁ Βουλευσμᾶς ἐπέδειξε διάθεσιν νὰ βοηθήσῃ διὰ χρημάτων εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἀλλ' ἡ ἐνδεια, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ οὗτος εἶχε περιπέσει, δὲν ἐπέτρεπεν εἰς αὐτὸν

1. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην φαίνεται ὅτι οἱ μισθοὶ τῶν διδασκάλων ἐκυμαίνοντο περὶ τὸ ποσὸν τῶν διακοσίων πεντήκοντα καὶ μέχρι πεντακοσίων γροσίων. Βλ. τὰ σχετικὰ περὶ προτάσεως προσλήψεως διδασκάλου ἐν Ἀθήναις, ὡς καὶ τὰ σχετικὰ περὶ τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ ἐν τῇ 1ῃ Ἐπιστολῇ πρὸς Βαρθολομαῖον Ἀθηναίων, κωδ. 6020 (513), σ. 99. Ἐξ ἄλλου οἱ διδάσκαλοι διεκρίνοντο εἰς διδασκάλους τῶν «ἐπιστημονικῶν μαθημάτων» καὶ εἰς διδασκάλους τῆς «κυκλοπαιδείας». Οἱ μισθοὶ αὐτῶν διέφερον· οἱ τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων ἐλάμβανον ἐπὶ πλέον τῶν διδασκάλων τῆς «κυκλοπαιδείας» τὸ ποσὸν τῶν πεντήκοντα μέχρι διακοσίων πεντήκοντα γροσίων. Γενικῶς περὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν μισθῶν τῶν διδασκάλων, καὶ δὴ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, οἱ ὁποῖοι φυσικῶς τῷ λόγῳ ἦσαν ὑψηλότεροι τῶν μισθῶν τῶν διδασκάλων ἄλλων σχολῶν, βλ. *Μ. Γεδεών*, Τὰ περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἐπίσημα γράμματα, ἐν Ἀ' Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ 22 (1902), σ. 387, 388, 459 καὶ 460.

2. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἦτο σύνηθες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ὁ *Α' Ὑψηλάκης*, ἔργ. μν., σ. 209, σχολιάζων πατριαρχικῶν σιγγίλιον τοῦ Καλλινίκου Β' τοῦ Ἀκαρνανῶς, ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ἀπροθυμίας κυρίως τῶν ἀρχόντων, ὅπως καταβάλλουν τὰ ἔξοδα τῶν σχολῶν. Πρβλ. καὶ *Μ. Γεδεών*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 420.

τοιαύτην χειρονομίαν¹. Χαρακτηριστικῶς περὶ τούτου ἔγραφεν εἰς τὸν Σωφρόνιον· «ἦκεν ἤδη ἰκέτης ἐξάπινα πρὸς τὸν σὸν οἰκέτην ὁ διαληφθεὶς ἱερεὺς [δηλαδὴ ὁ Γεώργιος], ἡμέρας ἐλάσας ὁδὸν θερινῆς, συνούλωσιν αὐτῶν ἐξευρεῖν τοῦ πάθους παρὰ τοῦ ἔμπαθους καὶ πόρον παρὰ τοῦ ἀπόρου· διὸ παρεκάλεσα μὲν, ὡς εἶχον, τὸν ἄνδρα δυνάμειος διὰ ρημάτων, πλὴν ἀλλὰ τὸ προκείμενον οὐ ρημάτων δεῖται, σοφώτατε, ἀλλὰ χρημάτων καὶ τούτων οὐ παρ' οἰκέτου, ἀλλὰ παρὰ δεσπότη, οἱοὶ ὑμεῖς...»².

Ὁ Βουλευσμᾶς ἐτύγχανε καλὸς γνώστης τῶν πραγμάτων τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τῶν οἰκονομικῶν αὐτῆς, διὰ τοῦτο, ἵνα μὴ προσκρούσῃ εἰς ὀλοκληρωτικὴν ἀρνήσιν βοήθειας ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχου, ἐμετρίασέ πως τὰς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ. Παρεκάλεσε τὸν πατριάρχην, ὅπως, εἰς περίπτωσιν ἀδυναμίας αὐτοῦ νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἐκτεθείσας πρὸς αὐτὸν ἀνάγκας τῆς σχολῆς, ἐξοικονομηθῇ τοῦλάχιστον, τῇ μερίμνῃ αὐτοῦ, μόνον ὁ μισθὸς τοῦ διδασκάλου. Διὰ νὰ πειθαναγκάσῃ δὲ τὸν πατριάρχην νὰ προβῇ εἰς τὴν χορηγίαν ταύτην, ἔγραφε πρὸς αὐτὸν ὅτι ἔδει νὰ ἐπισπεύσῃ οὗτος, ἐν ὅσῳ «τὸ πρᾶγμα τὴν πῆξιν ἔχει» καὶ ἀνέφερε τὸ ὄφελος, τὸ ὁποῖον ἤθελε προκύψει ἐκ τῆς διατηρήσεως τῆς σχολῆς ἐν λειτουργίᾳ. Ἡ σχολὴ θὰ ἀπέβαινεν, ἐβεβαίου, τὸ «παραίτιον καλῶν τε καὶ καθῶν», ἰδίως ὡς ὑφισταμένη ἐν «τοιούτοις πρὸ πάντων τόποις». Ἐν τέλει δὲν παρέλειψε καὶ νὰ κολακεύσῃ τὸν Σωφρόνιον, τονίσας ὅτι ὁ «πολιοκρόταφος ἀκριβασμὸς» τοῦ ἀνδρὸς θὰ ἔδιδε τὴν προσήκουσαν λύσιν³.

Ὁ ζῆλος τοῦ Βουλευσμᾶ, ὅπως ἐπιτύχῃ τὸ ποθοῦμενον ἀποτέλεσμα εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ὠδήγησεν αὐτὸν νὰ ἀπευθύνῃ ἐπιστολὴν καὶ πρὸς τὸν ἀρχιδιάκονον Ματθαῖον⁴. Ἐγνώριζε καλῶς ὅτι μεγάλην ἰσχὺν διέθετον οἱ παρὰ τῷ πατριάρχῃ εὐρισκόμενοι γνώριμοι καὶ συνεργάται αὐτοῦ, κυρίως δὲ ὁ ἀρχιδιάκονος αὐτοῦ Ματθαῖος. Διὰ τοῦτο διὰ τῆς ἐπιστολῆς του ἐτόνιζε πρὸς αὐτὸν ἰδιαιτέρως τὸ προνόμιόν του τοῦτο, χάρις εἰς τὸ ὁποῖον διὰ τῆς «συνεχοῦς προτροπῆς καὶ καλοκαγαθίας» αὐτοῦ ἠδύνατο νὰ ἱκανοποιῇ τὰ δίκαια αἰτήματα τῶν προστρεχόντων πρὸς αὐτόν. Πρὸς τὸν Ματθαῖον καθίστα προσέτι γνωστὰ (καί-

1. Ὅπως αὐθαιρέτως ὁ Μ. Γεδεών, Δύο ἱεροκήρυκες ἀγιοταφῖται, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 67, διατείνεται ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς ἀπεκόμιζε μεγάλα κέρδη ἐκ τῶν περιοδειῶν αὐτοῦ. Τὴν ἀποψίν του ταύτην ἐστήριξεν εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἀργότερον ὁ Βουλευσμᾶς, εὐρισκόμενος ἐν Λευφίᾳ, εἶχε τὴν δυνατότητα ἐκδόσεως τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βλεμμύδου. Ἡ δαπάνη τῆς ἐκδόσεως ταύτης, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐγένετο λόγος, ἐβάρυνεν ἐξ ὀλοκλήρου τὸν Παναγιώτην Χατζηνίκου.

2. 2α ἐπιστολὴ πρὸς Σωφρόνιον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 89 - 90.

3. Αὐτόθι, σ. 90.

4. Αἱ σχέσεις τοῦ Βουλευσμᾶ μετὰ τοῦ Ματθαίου ἦσαν, ὡς φαίνεται, στεναί. Αἱ προσήσεις πρὸς αὐτὸν ἐν τῇ ἐπιστολῇ του εἶναι ἀδελφικαί· γνωρίζει τὴν μητέρα του καὶ ἐρωτᾷ τὸν Ματθαῖον περὶ τῆς ὑγείας αὐτῆς, ὡς καὶ τοῦ αὐταδέλφου του.

τοι, ὡς διετείνεται, οὗτος κάλλιον αὐτοῦ ἐγνωρίζε τὴν κατάστασιν) τὰ προκύπτοντα προβλήματα ἐκ τῆς συστάσεως μιᾶς σχολῆς, ὡς καὶ τοὺς ἐπιδιωκόμενους ὑπ' αὐτῆς σκοπούς. Οὕτω διαφαίνεται ἐκτῶν σχετικῶς γραφέντων πρὸς τὸν Ματθαῖον ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς ἐθεώρει τὰς σχολὰς ὡς ἰδρύματα καλλιεργοῦντα τὸ ἦθος καὶ ὀδηγοῦντα τοὺς τροφίμους τῶν «ἐκ τοῦ χειρόνος εἰς τὸ κρεῖττον», διεγείροντα αὐτοὺς «εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ζωαρχικῆς τριάδος» καὶ ἐξεργαζόμενα τὴν μέθεξιν τοῦ θείου διὰ τῆς ἐνταυτῷ ὀρθῆς κατανοήσεως τῶν ὄντων ὡς ὄντων¹.

Ἐξ ὧν τούτων ἀντιλαμβάνεται τις σαφῶς εἰς ποίαν περιωπὴν ἐφιλοδόξει οὗτος νὰ ὀδηγήσῃ τὰς σχολὰς, ὅποια ἀποτελέσματα ἀνέμενεν ἐξ αὐτῶν καὶ εἰς ποῖον κυρίως τομέα ἐπεδίωκε νὰ ἐμφανισθῇ ἡ δραστηριότης αὐτῶν².

2. Περὶ ἰδρύσεως σχολῆς ἐν Ἰθάκῃ

Ὁ Βουλευσμᾶς, εὐρισκόμενος κατὰ τὸ ἔτος 1790 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐδέχθη παρὰ τινος ἀνδρός, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν μνημονεύει, σεβαστὸν ποσὸν χρημάτων, ἐκ τριάκοντα τουτέστι πουργεῖων. Ὁ παραδώσας τὸ ποσὸν τοῦτο χαρακτηρίζεται ὡς εἷς ἐξ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἠσχολοῦντο μὲν περὶ τὴν ἀγαθοεργίαν, ἀλλ' ἐπεθύμουν νὰ παραμένουν ἀγνωστοί. Τὸ ποσὸν ἐχορηγήθη, ὡς μετὰ πλείστης χαρᾶς ἐπληροφόρει ὁ Βουλευσμᾶς τὸν Νικηφόρον Θεοτόκην³, διὰ τὴν ἰδρυσιν «κοινοβιακῆς Σχολῆς». Ἡ ἐποχὴ ὁμως, καθ' ἣν προσεφέρθησαν τὰ χρήματα ταῦτα, ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ ὡς λίαν «ἀνώμαλος»⁴. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐκρίθη κατάλληλος αὕτη διὰ τὴν σύστασιν σχολῆς.

1. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Ματθαῖον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 92.

2. Εἶναι γνωστὸν βεβαίως ὅτι ἡ ἐξιδανίκευσις αὕτη τοῦ ἔργου τῶν σχολῶν δὲν ἔσχεν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὴν πραγμάτωσίν της κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον, οὐχὶ δὲ μόνον ἐν τῷ ἑλληνικῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ σλαβικῷ. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου βλ. Α. - Α. Ταχιάου, ὁ Πατριος Βελιτακόφσκι καὶ ἡ ἀσκητικοφιλολογικὴ σχολή του, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1964, σ. 24 κ.ε. Περὶ τῆς ἀποτυχίας τοῦ ἔργου τῶν σχολῶν, καὶ δὴ τῆς ἀνωτέρας ἐξ ὧν σχολῆς, τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, βλ. Μ. Γεδεών, Τὰ περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἐπίσημα γράμματα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 446 κ.ε., ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ ἐπικρατοῦντος κοσμικοῦ πνεύματος, τοῦ φατριασμοῦ τῶν εὐγενῶν τοῦ Φαναρίου, διὰ τῆς παροχῆς προστασίας εἰς ἀμελεῖς καὶ ἀτάκτους μαθητάς, περὶ τῶν ἀτασθαλιῶν τῶν μαθητῶν καὶ τῆς καλύψεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν εὐγενῶν κ.τ.δ.

3. Βλ. 12ην ἐπιστολὴν πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, κῶδ. 6020 (513), σ. 426.

4. Βλ. 11ην καὶ 12ην ἐπιστολάς πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 416 καὶ 426. Ἀσφαλῶς ἡ παρατήρησις περὶ τοῦ ἀνωμάλου τῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐν τῇ Εὐρώπῃ παρατηρουμένας ἀναστατώσεις ἐκ τῶν ἐπικρατουσῶν ἐν αὐτῇ ἐπαναστατικῶν κυρίως τάσεων, ὡς καὶ εἰς τὰ συμβάντα ἐν τῷ Ἑλλαδικῷ χώρῳ, καὶ δὴ ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει, διὰ τῆς καθόδου τοῦ Λάμπρου Κατσώνη μετὰ ἰσχυρᾶς ναυτικῆς μολρας. Βλ. Κ. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐν Ἀθήναις 1955', τόμ. 5ος, σ. 503. Ἡδὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς καθόδου τοῦ Ὀρλώφ εἶχον ληφθῆ περιριστικὰ μέτρα κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐκ μέρους τῶν Τούρκων. Ταῦτα ὁσημέραι ἐγίνοντο βαρύτερα, κυρίως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, τὴν ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων διατελοῦσαν.

Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν πλέον συνήθειαν, πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν χρημάτων καὶ ἀποφορὰν ἐξ αὐτῶν κέρδους, διενεμήθησαν τὰ παραληφθέντα ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ χρήματα εἰς τὰς «ἀσφαλεστέρας ἅμα καὶ πλησιεστέρας ἐπαρχίας» ὡς δάνεια, τὰ ὁποῖα θὰ ἀπέφερον κατὰ τὰς πληροφορίες αὐτοῦ ἀξιόλογον ποσὸν κέρδους ἐκ τῶν τόκων¹. Ἐν τῷ μεταξύ ἦλθεν ὁ Βουλευσμᾶς εἰς ἐπαφὴν μετ' ἄλλων σημαίνοντων προσώπων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ συνεζήτησε τὸ ἀπασχολοῦν αὐτὸν θέμα περὶ τῆς συστάσεως σχολῆς, ζητήσας παρ' αὐτῶν τὴν γνώμην των, κυρίως ὡς πρὸς τὸν ἐνδεδειγμένον τρόπον πρὸς Ἱδρυσιν ταύτης. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τὸν προέτρεψαν νὰ προτιμήσῃ μίαν τῶν πλησιοχώρων νήσων, εἰς «εὐκρατέστεραν ἅμα καὶ ἡσυχέστερον» μοναστήριον, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐγκαθιδρῦσῃ τὴν σχολήν. Ἡ γνώμη αὕτη ἐφάνη εἰς αὐτὸν ὀρθή καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐξέφρασεν τὴν ἐπιθυμίαν του, «τοῦ κυρίου συνεργοῦντος» καὶ διὰ «τῶν θεοπειθῶν εὐχῶν» τοῦ Νικηφόρου, συντόμως νὰ προβῇ εἰς τὴν πράγματῶσιν αὐτῆς.

Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ πρὸς τὸν Νικηφόρον ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ὁ ἱεράρχης ἰδιαίτερος ἐνδιεφέρετο διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο. Ἡ ἀνάμειξις του εἰς αὐτὸ δὲν παρουσιάζει μόνον συμβουλευτικὸν χαρακτήρα, ἀλλὰ προσέτι ἐνεργητικὴν καὶ δικαιοματικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος. Τοῦτο ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ οὗτος συνέβαλε εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῶν πόρων πρὸς σύστασιν τῆς σχολῆς. Οὕτω παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς ἐπεχείρησεν ἐπανειλημμένως νὰ πείσῃ τὸν Νικηφόρον περὶ τῆς ἀνάγκης συστάσεως τῆς σχολῆς ἐν Ἰθάκῃ, οὐχὶ δὲ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει, ἐνθα, ὡς φαίνεται, ἐπεθύμει ὁ ἱεράρχης τὴν Ἱδρυσιν αὐτῆς. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Βουλευσμᾶ εὐρηται εἰς πλείστας ἐπιστολάς αὐτοῦ², ἐν συνόψει δὲ ἔχει ὡς ἀκολούθως· α) δὲν προετίμησε τὸν Ἀθῶνα διότι 1) ἡ ὑφισταμένη ἐκεῖ σχολὴ ἐστερήθη τοῦ «κυριωτέρου μέρους» αὐτῆς, 2) προσεπάθουν οἱ Βατοπεδῖνοι νὰ ἐπιβάλουν ἐπὶ τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν μαθητῶν «ἀφόρητον κυριότητα», 3) δὲν ἠνείχετο τὴν διὰ τοῦ προσχήματος τῆς ὑπάρξεως σχολῆς διενεργουμένην, ἀσφαλῶς ὑπὸ τῶν μοναχῶν, αἰσχροκέρδειαν καὶ 4) διότι ἐπὶ μίαν τετραετίαν ἀγωνισθεὶς πρὸς ἐπίτευξιν τῆς συστάσεως σχολῆς ἐν Ἀθῶνι οὐδὲν ἐπέτυχεν· β) ἐπεθύμει διακαῶς αὕτη νὰ ἱδρυθῇ ἐν Ἰθάκῃ, διότι 1) δὲν ὑφίστατο ἐκ μέρους τῶν κατοίκων αὐτῆς διάθεσις αἰσχροκερδείας καὶ φιλαρχίας, 2) ὁ πληθυσμὸς ἦτο ὁμοιογενής, ὡς πρὸς τὴν ἐθνικότητα καὶ τὸ θρήσκευμα, μὴ διαβιούντων ἐκεῖ ἀλλοθρήσκων ἢ ἑτεροδόξων, 3) ἤδη εἶχε παραχωρηθῆ τόπος διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς σχο-

1. Ὁ τόκος φαίνεται ὅτι ἦτο ὑψηλός, διότι τὸ κεφάλαιον, κατὰ τὸν Βουλευσμᾶν, βλ. 12ην ἐπιστολὴν πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, ἐνθ' ἀνωτέρω, ἀπέφερε κέρδος δέκα τοῖς ἑκατόν.

2. Βλ. 13ην, 14ην, 17ην καὶ 18ην ἐπιστολάς πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, κῶδ. 6021 (514), σ. 445, 447, 456 - 457 καὶ 461 κ.ε., καὶ 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἀλέξανδρον Καλλιμάχην, κῶδ. 6021 (514), σ. 469.

λῆς, 4) οἱ πάντες ἦσαν πρόθυμοι νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν ἀνέγερσιν τῆς σχολῆς, 5) ἡ Ἰθάκη εὐρίσκετο εἰς κεντρικὴν θέσιν, δυναμένη νὰ δεχθῆ ἕκ τε τῆς Ἀκαρνανίας καὶ Πελοποννήσου τοὺς διωκομένους Ἕλληνας, καὶ 6) διότι παρετηρεῖτο διάθεσις συρροῆς πολυαριθμῶν μαθητῶν εἰς αὐτήν, τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν δυναμένου νὰ ἀνέλθῃ εἰς διακοσίους.

Προκειμένου νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ του ἀπετάθη δι' ἐπιστολῶν καὶ εἰς ἕτερα πρόσωπα, ὡς τὸν Ἀλέξανδρον Καλλιμάχην, Σκαρλάτον Καλλιμάχην, διὰ δύο εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ἐπιστολῶν, Γρηγοράσκον, Ἰωάννην Καλλιμάχην, Δόμναν Ρωξάνδραν Γκίκα, Δομνίτζαν Σμαράγδαν Μαυρογένους, πρὸς τοὺς ἀρχοντας Μολδαβίας Ἀλέξανδρον Μουρούζην, Γεώργιον Μουρούζην κ.ἀ.¹ Ἐνιοὶ ἐξ αὐτῶν, ὡς ὁ ἴδιος σημειοῖ, οὐδόλως ἀπήντησαν εἰς αὐτόν, ἕτεροι δὲ ἔδωκαν ἀρνητικὰς ἀπαντήσεις. Παρὰ ταῦτα διεκινδύνευσε ταξίδιον μακρὸν καὶ ἐπίπονον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἰάσιον², προκειμένου ἐκ τοῦ σύνεγγυς νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μετ' ὠρισμένων ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατονομασθέντων προσώπων. Ἐξ Ἰασίου ἐπεθύμει νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ Βουκουρέστιον διὰ τὸ αὐτὸ καὶ πάλιν ζήτημα. Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως ἡ ἀπροθυμία, ὡς διαφαίνεται ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ τῶν λοιπῶν εὐγενῶν, ἡ νέα κρίσις τῆς υἰείας του³, ὡς καὶ ἡ ἀπερίφραστος ἐπιταγὴ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ὅπως τὰ χρήματα διατεθοῦν διὰ σχολὴν ἐν Ἀγίῳ Ὄρει⁴, ἠνάγκασαν τὸν Βουλῆσμάν νὰ παύσῃ πλέον ἐνδιαφερόμενος διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο. Ὅθεν διελθὼν ἐκ Βουκουρεστίου κατηυθύνθη εἰς Κωνσταντινούπολιν. Περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ βίου του φαίνεται ἰδιαίτερος πῶς καὶ πάλιν ἀσχοληθεὶς περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο⁵. Αἱ τελευταῖαι τοῦ ἐπιστολαὶ ἐπιτρέπουν νὰ φανῆ ἡ δυσαρέσκειά του, διότι δὲν ἤχθη εἰς πέρας τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθὲν ἔργον. Αἱ περὶ τῶν συγκεντρωθέντων χρημάτων, τῆς ἀποδόσεως ἢ χρησιμοποίησεως αὐτῶν πληροφορίαι εἶναι ἐλάχισται, ὥστε νὰ μὴ δύναται τις νὰ ἀχθῆ εἰς σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα τοῦτο συμπεράσματα.

3. Αἱ πρὸς τὴν σχολὴν Σμύρνης σχέσεις τοῦ Βουλῆσμά

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἔδειξεν ὁ Βουλῆσμάς διὰ τὴν εὐρυθμον λειτουργίαν τῆς ἐν Σμύρνῃ σχολῆς. Ἡ ἐπαφὴ αὐτοῦ μετὰ τῶν διδασκόντων ἐν αὐτῇ ὑπῆρξε

1. Αἱ ἐπιστολαὶ εὐρηγται ἐν τῷ κώδ. 6021 (514), σ. 467 - 472, 476 - 478, 473 - 476, 478 - 480, 483, 481 - 482, 480 - 481, 488 - 490, 484 - 487, 503 καὶ 505 - 510 ἀντιστοίχως.

2. Ἡ πρώτη ἐξ Ἰασίου ἀποσταλεῖσα ἐπιστολὴ φέρει ἡμερομηνίαν 1796 Ἀπριλίου θ', ἐνῶ ἡ τελευταία 1796 Ἀυγούστου κη'. Ἐπομένως ἐπὶ πέντε μῆνας περίπου παρέμεινεν ὁ Βουλῆσμάς ἐν Ἰασίῳ.

3. Βλ. 20ὴν ἐπιστολὴν πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, κώδ. 6021 (514), σ. 514.

4. Αὐτόθι.

5. Βλ. 15ην καὶ 16ην ἐπιστολάς πρὸς Σκαρλάτον Καλλιμάχην, κώδ. 6023 (516), σ. 1626, 1633, 1634, 1635, 1641 καὶ 1644, καὶ 6ην ἐπιστολὴν πρὸς Βενιαμὴν Μολδαβίας, κώδ. 6023 (516), σ. 1654 καὶ 1655.

στενωτάτη. Ὁ Βουλευσιμᾶς διετέλεσεν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, μαθητῆς τῆς σχολῆς ταύτης, πολὺ δὲ πιθανὸν καὶ συμμαθητῆς τοῦ Χρυσάνθου Καραβία, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπηύθυνε πλείστας ἐπιστολάς, ἐν ταῖς ὁποῖαις διαγράφονται αἱ σχέσεις αὐτοῦ οὐχὶ μόνον πρὸς τὸν διδάσκαλον ἢ καὶ τοὺς λοιποὺς διδασκάλους, ἀλλὰ προσέτι καὶ πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἴδρυμα. Πλὴν τῶν πρὸς Χρυσάνθον ἐπιστολῶν αὐτοῦ διεσώθησαν καὶ ἕτεραι πρὸς τε τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ Ἱερόθεον Δενδρινὸν καὶ τὸν Ἀγάπιον Λεονάρδον, ὅστις πιθανώτατα ὑπῆρξε συμμαθητῆς αὐτοῦ.

Τὸ ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ἐνεφανίσθη κυρίως, ὅτε ὁ ἐπὶ ἐξηκονταετιᾶν καὶ πλέον διδάξας ἐν τῇ σχολῇ Ἱερόθεος, λόγῳ τοῦ γήρατος καὶ τῆς ἐνεκα αὐτοῦ ἐξασθενήσεως τοῦ ὀργανισμοῦ του, δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ διευθύνῃ τὴν σχολὴν ταύτην¹. Τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Βουλευσιμᾶ ἐν τῇ 3ῃ ἐπιστολῇ πρὸς Χρυσάνθον καὶ Ἀγάπιον² ὡς συμβάν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1777. Κατὰ τὴν

1. Βλ. 3ην ἐπιστολὴν πρὸς Ἱερόθεον, διδάσκαλον, κῶδ. 6020 (513), σ. 118. Ὁ Ἱερόθεος, ὅτε ἔγραφε τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ὁ Βουλευσιμᾶς, ἦτο ὀγδοηκοντούτης. Ἐγενήθη τὸ 1697 καὶ ἀπέθανε τὸ 1780.

2. Ὁ μὲν Χρυσάνθος τυγχάνει γνωστὸν ὅτι εἶναι μαθητῆς τοῦ Ἱεροθέου, συμμαθητῆς καὶ φίλος τοῦ Βουλευσιμᾶ, Ἰθακήσιος καὶ ἐκ τῆς γνωστῆς οἰκογενείας Καραβία. Ποῖος ὁμοῦς ὁ Ἀγάπιος; Ἐχομεν, ὡς γνωστὸν, δύο Ἀγαπίους ζήσαντας κατὰ τὴν περὶ τῆς ὁ λόγος ἐποχῆς καὶ διατελέσαντας ἀμφοτέρους διδασκάλους, τὸν Ἀγάπιον Ἀσημάκην Λεονάρδον καὶ τὸν Ἀγάπιον Ἀντωνόπουλον ἢ Παπαντωνίου, τὸν γνωστὸν ὡς νεώτερον, πρὸς διάκρισιν ἐκ τοῦ πρώτου. Περὶ τοῦ Ἀγαπίου Λεονάρδου γνωρίζομεν ὅτι ἐδίδαξεν ἢ ὀρθότερον ἐσχολάργησεν ἐν Σμύρνῃ κατὰ τὰ ἔτη 1781 καὶ 1782 (βλ. Στ. Παπαδοπούλου, Ἀγάπιος ὁ πρεσβύτερος, ἐν ΘΗΒ, 1, 156), ἢ κατὰ τὸ ἔτος 1783 (βλ. Τρ. Ἐθαγγελίδου, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τόμ. 2ος, σ. 246). Οὐδεὶς ὁμοῦς τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν συγγραφὴν βιογραφικῶν περὶ αὐτοῦ σημειωμάτων ἀναφέρει ὅτι οὗτος διετέλεσε καὶ ἐνωρίτερον διδάσκαλος ἐν Σμύρνῃ. Διὰ τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ Βουλευσιμᾶ πληροφοριῶν δημιουργεῖται πρόβλημα ὡς πρὸς τὸν χρόνον παραμονῆς τοῦ Ἀγαπίου Λεονάρδου ἐν Σμύρνῃ. Ἐν πρώτοις μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὁ εἰς ὃν ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βουλευσιμᾶ Ἀγάπιος ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ εἶναι ὁ Ἀγάπιος ὁ νεώτερος. Περὶ τούτου οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει, διότι ὁ Βουλευσιμᾶς εἰς μεταγενεστέραν αὐτοῦ ἐπιστολὴν τῆς μνημονευθείσης ἀναφέρει τὸν Ἀγάπιον τὸν νεώτερον ὡς Ἀντώνιον, ὅπερ σημαίνει ὅτι οὗτος δὲν εἶχε καταστῆ εἰσέτι μοναχὸς καὶ ἐπομένως δὲν εἶχε λάβει τὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀγαπίου Λεονάρδου ἱερατικὸν του ὄνομα (βλ. 5ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον, κῶδ. 6020 (513), σ. 150). Ἐξ ἄλλου, ἐνῶ πρὸ τῆς 5ης ἐπιστολῆς πρὸς Χρυσάνθον ὑπάρχουν ἕτεραι πρὸς Χρυσάνθον καὶ Ἀγάπιον, ἡ πέμπτη ἀπευθύνεται μόνον πρὸς τὸν Χρυσάνθον, καίτοι ἐξ αὐτῆς καθίσταται γνωστὸν ὅτι ἐν Σμύρνῃ εὕρισκετο καὶ ὁ Ἀντώνιος, ὁ μετέπειτα Ἀγάπιος ὁ νεώτερος. Κατὰ ταῦτα αἱ ἀπευθυνόμεναι ἐπιστολαὶ πρὸς Χρυσάνθον καὶ Ἀγάπιον ἀπεστάλησαν πρὸς τὸν Χρυσάνθον καὶ τὸν Ἀγάπιον Λεονάρδον. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων κυρίως εἶναι δυνατόν νὰ συμπεράνωμεν τὸν χρόνον, καθ' ὃν ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος εὕρισκετο ἐν Σμύρνῃ. Ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν δύο ἐπιστολαὶ πρὸς Χρυσάνθον καὶ Ἀγάπιον κατὰ τὸ ἔτος 1776, ἄρα ὁ Ἀγάπιος κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εὕρισκετο ἐν Σμύρνῃ. Ἐχομεν μίαν ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον καὶ Ἀγάπιον διδασκάλους κατὰ τὸ ἔτος 1777. Ἐπομένως ὁ Ἀγάπιος καὶ πάλιν εὕρισκετο ἐν Σμύρνῃ ὡς διδάσκαλος. Αἱ κατὰ τὰ ἔτη 1780 καὶ μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1781 ἐπιστολαὶ τοῦ Βουλευσιμᾶ ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Χρυσάνθον. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὁ Ἀγάπιος εἶχεν ἐγκαταλείψει τὴν Σμύρνην, προφανῶς διὰ νὰ σχολαρ-

ἐποχὴν ταύτην προέτρεψεν ὁ Βουλευσιμᾶς τὸν τε Χρῦσανθον καὶ Ἀγάπιον νὰ ἀναλάβουν «τὰς ἡνίας τῆς σχολῆς», ἀφοῦ προηγουμένως «ἀνακόψουν πᾶσαν ἄλογον ὀρμὴν» καὶ οὕτω δυνηθοῦν νὰ ἐπαυξήσουν ἐκεῖνα, ἅτινα παρέλαβον καὶ δι' ὧν ἐπιστώθησαν. Τὴν προτροπὴν τοῦ ταύτην ὁ Βουλευσιμᾶς, κατὰ συγκυρίαν, ἔκαμε τὴν ἰδίαν ἡμέραν, καθ' ἣν ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Ἱεροθεὸς διὰ τῆς διαθήκης τοῦ¹ ἀνέθετε τὸ ἔργον τῆς διευθύνσεως τῆς σχολῆς εἰς τὸν Χρῦσανθον.

Ἡ σχολὴ Σμύρνης, ὡς γνωστόν, εἶχεν ἀξιόλογον παράδοσιν, ἡ ὁποία ἔδει πάσῃ θυσίᾳ νὰ διατηρηθῇ. Ἡ φήμη τῆς, ἡ ὁποία ἐνισχύθη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τῶν ἀποφοιτησάντων ἐξ αὐτῆς μαθητῶν, τῶν μετέπειτα διαπρεψάντων εἰς τὸ διδασκαλικόν, ἐπιστημονικόν καὶ ἱερατικόν στάδιον, ἐπεφόρτιζε τοὺς διδασκάλους αὐτῆς δι' ἑνὸς ἀβαστάκτου βάρους, τουτέστι τὸ τῆς διατηρήσεως τοῦ διὰ πολλῶν κόπων κτηθέντος καλοῦ ὀνόματος αὐτῆς. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως λόγῳ τῆς ἀναπτύξεως τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, τῆς μεταφορᾶς ἐκ τῆς Ἑσπερίας εἰς τὴν Ἀνατολὴν νέων συστημάτων διδασκαλίας καὶ, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἀναλυτικῶν προγραμμάτων, ἐδημιουργήθησαν νέαι τάσεις εἰς τὴν παιδείαν, τὰς ὁποίας δὲν παρηκολούθησεν ἡ σχολὴ τῆς Σμύρνης, ἐμμελίσασα εἰς τὰ παραδεδεγμένα. Εἰς τὸν λόγον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συχνάκις ἀπαντωμένην τάσιν τῆς διασπάσεως, δεόν νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ αἰτία συστάσεως δευτέρας σχολῆς ἐν Σμύρνῃ. Αὕτη μάλιστα συνηγωνίσθη τὴν παλαιάν, τὴν ἀποκληθεῖσαν Εὐαγγελικὴν. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ἐκ τινῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς λειτουργίας τῆς σχολῆς², τὸ ἔργον τῆς διευθύνσεως αὐτῆς ἀπέβαινε δυσχερέστατον κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐβδόμης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ὀγδόης δεκαετίας τοῦ ΙΗ' αἰ. Διὰ τοῦτο οὔτε αἱ προτροπαὶ τοῦ Βουλευσιμᾶ οὔτε ἡ διαθήκη τοῦ Ἱεροθεοῦ ἴσχυσαν, ὥστε νὰ πείσουν τὸν Χρῦ-

χῆση καὶ πάλιν ἐν τῇ σχολῇ τῆς Δημητσάνης, ἡ ὁποία, κατὰ πληροφορίαν παρεχομένην ὑπὸ τοῦ *G. Chassiotis*, ἔργ. μν., σ. 61, καταστραφεῖσα ὀλοσχερῶς ἐπανιδρύθη κατὰ τὸ ἔτος 1780. Αἱ ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1781 καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ θέρους τοῦ 1784 ἐπιστολαὶ καὶ πάλιν ἀποστέλλονται πρὸς Χρῦσανθον καὶ Ἀγάπιον, ἅρα κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο εὐρίσκετο οὗτος ἐκ νέου ἐν Σμύρνῃ. Ὁ *M. Γεδεών*, Θεοδώρου Ἀγιαννίτου τολμηρίας, ἀ' Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας» 35 (1915), σ. 150, λέγει ὅτι ἡ διεύθυνσις τῆς σχολῆς ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ Ἱεροθεοῦ εἰς τὸν Χρῦσανθον καὶ Ἀγάπιον κατὰ τὸ ἔτος 1783, πρβλ. *Τρ. Εὐαγγελίδου*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 246. Ἐν τέλει δεόν, ὅπως ἀναφέρωμεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1787 ἐμφανίζεται καὶ πάλιν ὁ Ἀγάπιος ἐν Σμύρνῃ, ὅπερ συμπεραίνομεν ἐκ τῶν προσρήσεων τοῦ Βουλευσιμᾶ πρὸς τὸν Ἀγάπιον διὰ τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῶν τοῦ Ἀγαπίου πρὸς τὸν Βουλευσιμᾶν διὰ τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Ὑπὸ ποίαν ἰδιότητα εὐρίσκετο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Σμύρνῃ, τοῦτο δὲν δύναμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ καθορίσωμεν. Πολὺ πιθανόν, ἐφ' ὅσον εἶχε καταστῆ ἱεροκήρυξ τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, περιοδεύων νὰ διῆλθεν ἐκ τῆς πόλεως ταύτης.

1. Ἡ ὑπὸ ἡμερομηνίαν 11 Ἰουνίου 1777 διαθήκη τοῦ Ἱεροθεοῦ εὐρήται παρὰ τῷ *M. Παρανίκα* ἔργ. μν., σ. 19 κ.έ.

2. Προέκυψαν δυσχερεῖαι καὶ ἐκ τῆς ἀποτεφρώσεως τῆς σχολῆς, κατὰ τὴν πυρκαϊᾶς ἐπισυμβάσης τὸ ἔτος 1778. Βλ. *M. Παρανίκα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 15 κ.έ.

σανθον Καραβίαν νά ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς. Καὶ μέχρι τοῦ θανάτου μὲν τοῦ Ἱεροθέου φαίνεται ὅτι προσωρινῶς ὁ Χρῦσανθος ἤσκει τὰ καθήκοντα τοῦ διευθυντοῦ, τῇ ἐποπτεία τοῦ ὑπεργήρου διδασκάλου του, χωρὶς ὁμῶς νά φέρῃ τὸν τίτλον τὸν ἀπορρέοντα ἐκ τῶν καθηκόντων τούτων. Τὴν ἀποψιν ταύτην ἐνισχύει ἡ μαρτυρία τοῦ Βουλευσμᾶ, καθ' ἣν τὰ καθήκοντα τῆς διεύθυνσεως τῆς σχολῆς ἀνέλαβεν ὁ Χρῦσανθος κατὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ διδασκάλου, ἤτοι τὸ 1780¹.

Τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς τοῦ Ἱεροθέου, τεθὲν κυρίως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, δὲν εἶχε τακτοποιηθῆ μέχρι καὶ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1781². Κατὰ τὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Βουλευσμᾶ, ὁ Χρῦσανθος δὲν ἐπέδειξε προθυμίαν νά ἀναλάβῃ τὰ ὑψηλὰ καθήκοντα τῆς διεύθυνσεως τῆς σχολῆς, δι' ὃ καὶ προέβη εἰς τὰς δεούσας ἐνεργείας διὰ νά πείσῃ τὸν φίλον του Δωρόθεον Βουλευσμᾶν νά ἀναλάβῃ οὗτος τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς³. Ὁ Βουλευσμᾶς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εὑρίσκετο ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως ταλαιπωρημένος ἐκ τῆς μακρᾶς καὶ ἐπιπόνου περιουσίας του καὶ λίαν καταβεβλημένος ἐκ τῆς ἀσθενείας του. Ἀσφαλῶς δὲ οὗτος θὰ ἀνελάμβανε τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς εἰς περίπτωσιν, καθ' ἣν δὲν εὑρίσκετο εἰς ἀθλίαν ἐξ ἐπόψεως ὑγείας κατάστασιν, πολλῶ δὲ μᾶλλον, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην διετέλει καὶ ἐν τελείᾳ, θὰ ἔλεγέ τις, ἀπομονώσει ἐν Κωνσταντινουπόλει, στερούμενος ἰσχυρῶν φίλων. Ἐξ ἄλλου τὴν πρὸς αὐτὸν παράκλησιν, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς, δὲν ἔκαμαν μόνον οἱ διδάσκαλοι Χρῦσανθος καὶ Ἀγάπιος, ἀλλὰ καὶ οἱ πρόκριτοι τῆς Σμύρνης καὶ οἱ ἐπίτροποι τῆς σχολῆς, πρὸς τοὺς ὁποίους δι' ἐπιστολῆς του ἀπήντησε δεόντως ὁ Βουλευσμᾶς. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς του ταύτης πληροφορούμεθα ὅτι ἡ ἀρνήσις ἀναλήψεως ἐκ μέρους του τῆς διεύθυνσεως τῆς σχολῆς ὀφείλετο εἰς τὸ ἀνθυγιεινὸν κλίμα τῆς «καθύγρου πόλεως Σμύρνης»⁴. Ἡ ἀρνήσις του αὐτῆ δὲν ἔπαυσεν ὑφισταμένη καὶ ὅτε ἐδόθησαν εἰς αὐτὸν ἰδιαίτεροι προνομία, ὡς ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἀπαλλαγὴ ἐκ τοῦ κηρύγματος καὶ ἐξ αὐτῆς ἀκόμη τῆς διδασκαλίας⁵. Ὁ Βουλευσμᾶς δὲν παρέλειψε νά εὐχαριστήσῃ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἰδιαίτερος ἐνδιεφέρθησαν νά παραχωρήσουν εἰς αὐτὸν τὴν θέσιν τοῦ διευθυντοῦ τῆς σχολῆς, ἐνῶ συγχρόνως ἐφρόντιζε διὰ τὴν τακτοποίησιν τοῦ σπουδαίου τούτου ζητήματος αὐτῆς.

Κατ' ἀρχὰς προέτεινεν, ὅπως ὁ Ἀντώνιος Ἀντωνόπουλος ἀντικαταστήσῃ

1. Πρβλ. *Ι. Κωνσταντινίδου, Καραβίας Χρῦσανθος, ἐν ΘΗΕ, 7, 339.*

2. Βλ. 6ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον, κῶδ. 6020 (513), σ. 151.

3. Αὐτόθι. Πρβλ. καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς προκρίτους καὶ ἐπιτρόπους τῆς ἐν Σμύρνη σχολῆς, κῶδ. 6020 (513), σ. 154 - 155, ὡς καὶ 4ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρῦσανθον καὶ Ἀγάπιον, κῶδ. 6020 (513), σ. 213 - 214.

4. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς προκρίτους καὶ ἐπιτρόπους τῆς ἐν Σμύρνη σχολῆς, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 154.

5. Αὐτόθι.

τὸν Ἀγάπιον Λεονάρδον εἰς τὴν ἐν Δημητσάνῃ σχολὴν διὰ τὴν ἐπιθυμίαν ὅτι ἐτελεύτατος οὗτος τὴν ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐν Σμύρνῃ σχολῆς¹. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσῆ², ὡς καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν, πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ Ἀγάπιος ἐδέχθη τὴν ἐπιθυμίαν εἰς Σμύρνην καὶ ἀναλάβῃ τὴν προταθεῖσαν εἰς αὐτὸν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς. Τοῦτο συνέβη πρὸ τῆς 5ης Μαΐου τοῦ ἔτους 1781³. Μεγάλην δὲ χαρὰν ἐξεδήλωσεν ὁ Βουλευσῆς⁴, ὅτε ἐπληροφορήθη ὅτι ὁ Ἀγάπιος ἀνέλαβε τὰ ὑψηλά καθήκοντά του. Καίτοι ὅμως ἡ σχολὴ εὐρίσκετο εἰς τὰς ἰκανὰς χεῖρας τοῦ Χρυσάνθου καὶ Ἀγαπίου, ἐν τούτοις ὑφίστατο, φαίνεται, πάντοτε ἡ ἀνάγκη τὴν ἀναλάβῃ τὰς ἡνίας αὐτῆς ὁ Βουλευσῆς. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1782 ἐγένοντο πρὸς αὐτὸν καὶ πάλιν αἱ σχετικαὶ προτάσεις⁵, ὅτε εὐρίσκετο ἐν Βουκουρεστίῳ. Καὶ τὰς νέας ὅμως αὐτὰς προτάσεις δὲν ἀπεδέχθη ὁ Βουλευσῆς. Ἡ δὲ μετάβασις αὐτοῦ εἰς Σμύρνην δέον ὅπως μὴ σχετισθῇ πρὸς τὰς προτάσεις ταύτας, διότι αὐτὸς ἤδη εἶχε προτείνει εἰς τε τὸν Χρυσάνθον καὶ τὸν Ἀγάπιον, τῶν ὁποίων τὰ προσόντα ἰδιαιτέρως ἐξῆρε, τὴν εὐροῦν ἕτερον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο ἀποτελεσματικῶς τὴν βοήθησιν αὐτοῦ⁶.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται σαφές ὅτι ἀπ' ἐνός μὲν ὁ Βουλευσῆς ἰδιαιτέρως ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν γαλουχήσασαν αὐτὸν σχολὴν, ἀπ' ἐτέρου δὲ οὗτος ἀπετέλει ἐν ἐκ τῶν βασικῶν στελεχῶν τοῦ διδασκαλικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς τοῦ⁷, ἀναγνωριζόμενον ὡς τοιοῦτον ὑπὸ τινῶν εἰδημόνων καὶ πιεζόμενον ποικιλοτρόπως καὶ συνεχῶς τὴν ἐπιθυμίαν τὰ ἐκ τῶν προσόντων αὐτοῦ ἀπορρέοντα καθήκοντα. Ὁ Βουλευσῆς, πολὺ πιθανὸν λόγῳ τῆς ἀσθενείας του, ἀπέφυγε τὴν ἀναλάβῃ συστηματικῶς καὶ διὰ βίου τὸ ἔργον τοῦτο. Πάντως τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὰς σχολὰς παρέμεινεν ἀμείωτον, ἐκδηλούμενον διὰ τῆς παροχῆς συμβουλῶν, διευθετήσεως τῶν προκυπτόντων ἐν αὐταῖς προβλημάτων, τῆς ἐξευρέσεως καταλλήλων διδασκάλων καὶ ἀποστολῆς μαθητῶν εἰς αὐτάς. Σημειω-

1. Βλ. 5ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 150.

2. Βλ. 8ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 164.

3. Αὐτόθι. Κατόπιν τῆς πληροφορίας ταύτης, τυγχάνει ἀδικαιολόγητος ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ *Μ. Παπανίκα*, Ἱστορία τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 19 - 21, ὅτι ὁ *Καστόρχης*, Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἐλληνικῆς Σχολῆς, ἐν Ἀθήναις 1847, σ. 16 - 17, ἐσφαλμένως διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι ὁ Ἀγάπιος διετέλεσε σχολάρχης ἐν Σμύρνῃ.

4. Βλ. 10ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον, κῶδ. 6020 (513), σ. 179 - 180.

5. Περὶ τῶν ἀποσταλεισῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Βουλευσῆν, ὡς καὶ τῶν γενομένων σχετικῶν προτάσεων περὶ ἀναλήψεως τῶν καθήκοντων τῆς διεύθυνσεως τῆς σχολῆς βλ. 4ην ἐπιστολὴν πρὸς Χρυσάνθον καὶ Ἀγάπιον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 211 καὶ 213.

6. Αὐτόθι, σ. 214.

7. Τοῦτο μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι φέρεται ὡς διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ 1ης Δεκεμβρίου 1801 μέχρι 23ης Ἰανουαρίου 1803, σημειούμενος ἐν τῷ κῶδ. 28 τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἐν τοῖς λογαριασμοῖς αὐτῆς. Βλ. *Μ. Γεδεών*, Τὰ περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἐπίσημα ἰστορικά, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 459.

τέον ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο καθίστατο ἐτι μᾶλλον σπουδαιότερον ὡς συμβάν εἰς μίαν ἐποχὴν, καθ' ἣν οἱ Δυτικοὶ ἔχαιρον ἰδιαιτέρως διὰ τὴν μὴ ἐξεύρεσιν ἐκάστοτε τῶν καταλλήλων προσώπων πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν δι' οἰονδήποτε λόγον ἀποχωρούντων ἐκ τῶν σχολῶν διδασκάλων¹.

4. Αἱ πρὸς τὴν σχολὴν Πάτμου σχέσεις τοῦ Βουλευσμᾶ

Στενοὶ δεσμοὶ ὑφίσταντο μεταξύ Βουλευσμᾶ καὶ τῆς σχολῆς Πάτμου, ἥτις κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον, ὡς γνωστόν, εὑρίσκετο ἐν ἀκμῇ. Οἱ δεσμοὶ οὗτοι ἀπέβησαν στενώτεροι, ὅτε ἀπέστειλεν οὗτος τὸν ἀυτάδελφον αὐτοῦ Θεοφάνην εἰς αὐτὴν πρὸς συνέχισιν τῶν σπουδῶν του². Ἐκτοτε εἶχε τακτικὴν ἀλληλογραφίαν μετὰ τοῦ σχολάρχου τῆς σχολῆς Πάτμου Δανιὴλ Κεραμέως. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ὁ Βουλευσμᾶς ἐπελαμβάνετο τῶν ἀνακυπτόντων ἐν τῇ σχολῇ προβλημάτων, ἀποβαίνων οὕτως ἀριστος σύμβουλος αὐτῆς. Ἡ σπουδαιότερα ὁμως προσφορὰ αὐτοῦ πρὸς τὴν σχολὴν ὑπῆρξεν ἡ ἀποστολὴ μαθητῶν εἰς αὐτὴν. Οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἦσαν προστατευόμενοι του, λαμβάνοντες παρ' αὐτοῦ πάντα τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὰς σπουδὰς αὐτῶν. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του πληροφοροῦμεθα ὅτι ᾤδηγησεν εἰς τὴν σχολὴν ταύτην, ἐκτὸς τοῦ ἀδελφοῦ του ἱερομονάχου Θεοφάνους, τὸν ὑποτακτικὸν αὐτοῦ Δημήτριον, ὡς καὶ τοὺς ἀνεψιούς αὐτοῦ Φραγκῖσκον καὶ Μελέτιον³. Δὲν περιωρίζετο δὲ εἰς τὴν καταβολὴν τῶν ἐξόδων τῶν μαθητῶν τούτων, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐσημειώσαμεν, ἀλλ' ἐφρόντιζεν, ὅπως ἐξευρίσκη καὶ ἑτέρους διακατεχομένους ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν καὶ διαθέσεων, ὥστε νὰ συντρέχουν καὶ αὐτοὶ διὰ χρηματικῶν ποσῶν τὰς σχολὰς, ὡς καὶ τοὺς πτωχοὺς αὐτῶν μαθητᾶς. Τοῦτο, ἐπὶ παραδειγματι, ἐπετεύχθη διὰ τῶν παραστάσεων του παρὰ τῷ μητροπολίτῃ Σμύρνης, πρὸς δὲν ὑπέβαλε, εὑρισκόμενος ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ ἔτος 1781, θερμοτάτην παράκλησιν, ὅπως ἐνισχύσῃ ἕνα ἐκ τῶν αὐτῆ σπᾶνει τῶν ἀναγκαίων καταπιεζομένων μαθητῶν τῆς σχολῆς Πάτμου, ἐκφράσας συγχρόνως πρὸς αὐτὸν τὴν πεποίθησίν του ὅτι ἡ παράκλησίς του αὐτῆ θὰ εὑρίσκη τὴν δέουσαν παρ' αὐτῷ ἀπήχησιν⁴.

1. Βλ. σχετικὴν Ἐπιστολὴν μαθητῶν τῆς σχολῆς Πάτμου πρὸς Κοσμάν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, ἐν Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ 19 (1920), σ. 507.

2. Τὸν Βουλευσμᾶν ἀπησχόλησεν ἰδιαιτέρως τὸ πρόβλημα τῆς σπουδῆς τοῦ ὁψιμαθοῦς ἀδελφοῦ του. Τοῦτον ἀνέλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του καὶ κατέβαλε ἐπὶ μακρόν χρόνικόν διάστημα σεβαστὰ χρηματικὰ ποσὰ διὰ τὴν σπουδὴν αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτον ἀπέστειλεν οὐκ ὀλίγας ἐπιστολάς, ἐν ταῖς ὁποῖαις εὑρίσκομεν ἀρίστως ἀδελφικὰς πρὸς αὐτὸν συμβουλὰς.

3. Βλ. 1ην, 3ην καὶ 4ην ἐπιστολάς πρὸς Δανιὴλ Κεραμέα, κῶδ. 6026 (513), σ. 137, 390 καὶ 393.

4. Βλ. τὸ ὑστερόγραφον πρὸς τὸν «πανιερώτατον καὶ θεοσεβέστατον δεσπότην ἁγίον Σμύρνης», ἐν τῇ 8ῃ ἐπιστολῇ πρὸς Χρῦσανθον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 164 - 165.